

IZSELJEVANJE PREBIVALSTVA IZ ZAHODNEGA ILIRIKA V 5. IN 6. STOLETJU

Vojni ujetniki in begunci v pozni antiki

RAJKO BRATOŽ

Odseljevanje prebivalstva iz provinc Zahodnega Ilirika, predvsem iz Panonije, dokumentira cela vrsta virov, vendar pa je mogoče le v posameznih primerih ugotoviti njegovo izhodišče. Migracija je lahko potekala v okviru enega mestnega ozemlja, lahko je zajela prebivalstvo več mest ali širše ozemlje, ki se je raztezalo na ozemlje sosednje province. Odseljevanje je potekalo v različnih oblikah. Le v redkih primerih (okrog 405 in nato 568) se omenja načrtovana in organizirana odselitev, kakršna je potekala iz Obrežnega Norika v letu 488. Taka selitev, bodisi načrtovana in hotena, za del prebivalstva pa neprostovoljna, je bila zaradi izbire primerne trenutka in vojaške zaščite relativno varna. V veliki večini primerov je bila izselitev nenadna, posledica velike nevarnosti, dostikrat je potekala v obliki bega z vsem tveganjem in spremljajočimi pojavi.

Poročila o selitvah prebivalstva Panonije so razsejana v zelo raznovrstnih virih: historiografskih spisih, panegirskih, pisemski korespondenci, krščanskih dogmatičnih in polemičnih spisih, hagiografskih besedilih, v civilni in cerkveni zakonodaji, v upravnih in geografskih strokovnih literaturah.¹ Epigrafski viri so zelo redki, nanašajo pa se predvsem na stike med Sirmijem z območjem Druge Panonije in dalmatinsko metropolo Salono. Opisi v virih so neprecizni, splošni, prav redko se nanašajo na območje enega mesta in s tem na določeno ozemlje province. Oznake prebivalstva, ki je bilo udeleženo pri teh procesih, se praviloma nanašajo na ozemlje ilirske prefekture (*Illyriciani*) ali na panonski prostor (*Pannonii*).²

¹ Gl. Dietz, Karlheinz: Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378–584 n. Chr.). V: Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit, Ausstellungskatalog, Nürnberg 1988, 27–67 (viri v nemškem prevodu); Lotter, Friedrich, ter Bratož, Rajko in Castritius, Helmut, kot sodelavca: Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600). Ljubljana 2005, 1–6; 171–172; 260–268; Demandt, Alexander: Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 284–565 n. Chr. Handbuch der Altertumswissenschaft III, 6. München 2007, 1–43 (splošni pregled virov za pozno antiko).

² K oznaki *Illyriciani* gl. Kuntić-Makvić, Bruna: *Illyricianus: l'histoire de mot et l'histoire de l'Illyrie*. V: Bratož, Rajko (ed.), Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Situla 34, Ljubljana 1996, 185–192. Izraz *Pannonici* prinaša (poleg oznake *Pannonii*) le *Notitia dignitatum* v pomenu oznake vojaških enot. Nikjer ne naletimo na zanesljive oznake, ki bi se nanašala na prebivalstvo posamezne od poznoantičnih panonskih provinc, na primer Valerije ali Savije, ki v imenu ne nosita panonskega imena. Tako ni zanesljive potrditve za ime prebivalcev Valerije (teoretično *Valeriani*), kot sta domnevala Gam-

Vprašanju odseljavanja iz zahodnega Ilirika, zlasti iz Panonije, se je posvečalo več avtorjev, ki so pri razlagi nekaterih temeljnih virov (kot so zakoni cesarja Honorija o reševanju vprašanja begunstva in vojnega ujetništva) prihajali večkrat do precej različnih zaključkov; še bolj izrazite so razlike pri oceni posledic migracij in pri vprašanih kontinuitete.³

1. Izgube prebivalstva v zadnji tretjini 4. stoletja

Primeri izseljevanja iz Zahodnega Ilirika, predvsem iz panonskih provinc, od začetka 5. stol. so odraz stanja, ko je postalo življenje do take mere težko, da so posamezne skupine prebivalstva iskale rešitev v odselitvi v druge dele države. Pred nastopom teh pojavov, nato pa vzporedno z njimi, je potekal gospodarski zaton tega

ber, Klaus: Die lateinischen liturgischen Quellen Illyriens vom 4. bis zum 6. Jahrhundert. Sirmium 4. Beograd 1982, 77–85, zlasti 81–82 in podobno Tóth, Endre: Provincia Valeria Media. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 41, 1989, 197–226, zlasti 220. Pri napisu *Ego Valerianus scripsi* v napisnem polju križa v tako imenovanem Korbinijanovem evangeliariju sta Gamber in Tóth (ter nekateri drugi raziskovalci) namesto imena *Valerianus* (avtor zapisa) predlagala obliko *Valerianis* (v pomenu posvetila »prebivalcem province Valerije«). Ta enkratni zapis ni zanesljiva potrditev za obstoj tega imena. Tudi oznaka prebivalcev province Savije v virih ni zanesljiva. Pri omembi skupin *Sískioi* in *Souíaboi* (Prokopios, *Bellum Gothicum* 1, 15, 26 se nanaša prvo ime na prebivalce Siscije, glavnega mesta province Savije, ki v posameznih virih nastopa kot oznaka za celotno provinco (prim. Athanasius, *Apologia secunda* 1, 2 in 37, 1 (PG 25, 249, 312); isti, *Historia Arianorum* 28 (PG 25, 725)), drugo ime pa na panonske Svebe (prim. Castritius, Helmut: *Barbari – antiqui barbari*. K poselitveni zgodovini jugovzhodnega Norika in južne Panonije v pozni antiki (od konca 4. do srede 6. stoletja). Zgodovinski časopis 48, 1994, 137–147).

³ Izbor iz obsežne bibliografije: Alföldi, András: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. Berlin – Leipzig 1926, 57–97; Egger, Rudolf: *Der heilige Hermagoras. Eine kritische Untersuchung*. Klagenfurt 1948, 51–61; Mócsy, András: *Pannonia*. RE Suppl. 9, 1962, 516–776, zlasti 773–776; Várady, László: *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476*. Budapest 1969, 225–232 (in drugod); Mócsy, András: *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London – Boston 1974, 339–358; Tóth, Endre: *La survivance de la population romaine en Pannonie*. Alba Regia 15, 1976, 107–120; Tóth, Endre: *Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien)*. V: Hänsel, Bernhard (ed.), *Die Völker Südosteuropas im 6 bis 8. Jahrhundert*. Südosteuropa-Jahrbuch 17, Berlin 1987, 251–264; Popović, Vladislav: *Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts*. V: Hänsel, Die Völker Südosteuropas, 95–139; Székely, György: *Die Permanenz der Römer in Pannonien: ein Problem*. Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 35, 1988, 101–121; Pavan, Massimiliano: *Dall'Adriatico al Danubio*. Padova 1991, 465–526; Christie, N.: *The Survival of Roman Settlement along the Middle Danube: Pannonia from the fourth to the tenth Century A.D.* Alba Regia 25, 1994, 303–319; Migotti, Branka: *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites*. BAR 684. Oxford 1997, zlasti 102 in 105–106 (za južno Panonijo); Müller, Róbert: *Der Untergang der Antike und ihr Nachleben im nördlichen Pannonien (Transdanubien)*. V: Bratož, Rajko (izd.). *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze – Slovenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*. Situla 39. Ljubljana 2000, 241–254 (severna Panonija); Tomičič, Željko: *Der Untergang der Antike und deren Nachlebensformen in Südpannonien (Nordkroatien)*. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 255–298 (južna Panonija); Lotter, Premiki ljudstev, 127–140; 235–241.

območja. Poglavitna vzroka zanj sta bila po eni strani vojna ogroženost, ropanja in pustošenja ob barbarskih vpadih, po drugi strani uničujoča fiskalna politika, ki je načela in ponekod zrušila socialno zgradbo provinc Zahodnega Ilirika. Ta dva vzroka sta bila med seboj ne le v časovni, temveč tudi vzročni in vsebinski zvezi. Na odnos državnega vrha do Zahodnega Ilirika, ki se je kazal prek davčne politike, so vplivali interesi cesarja Valentinijana I. pri oblikovanju nove državne elite. Tem interesom je služil pretorijanski prefekt Ilirika (nato tudi Italije in Afrike) Probus, ki je v času svojih mandatov (368–375, nato še 383 in 387) z neusmiljeno davčno politiko ogrozil gospodarsko podlago teh provinc in resno načel njihovo socialno strukturo.⁴

Probovo fiskalno politiko so kot pogubno ocenili trije sodobniki. Po poročanju anonimnega sodobnika (tako imenovani Ambrosiaster), ki je ustvarjal v Rimu in je imel stike s severnoitalskim prostorom, je bil pri tem tako temeljit, da deželi ni bilo več pomoči.⁵ Kot je zapisal Hieronim v Kroniki k letu 372, je Probus kot prefekt Ilirika s pogubno davčno politiko že pred barbarskimi pustošenji (vojna s Kvadi in Sarmati 374–375, plenitve trietnične skupine 378) deželo tako rekoč »ostrgal« (*erassit*).⁶ Dokaj izčrpen opis Probovega ravnanja prinaša Amijan Marcellin. Dobro informirani zgodovinar je označil njegovo ravnanje kot pogubno, pri čemer je uporabljal še bolj ekspresivne izraze kot Hieronim. Probovo ravnanje, ki ima veliko paralel v drugih delih cesarstva v 4. stoletju (Galija, Egipt, Sirija itd.), je pomenilo za celotni Ilirik, zlasti pa za Panonijo, pravo uničenje (*eversio*), neozdravljivo rano za deželo, ki je bila potisnjena v skrajno pomanjkanje (*ultima egestas*).⁷ Prefektovo postopanje, ki ga je zgodovinar predstavil ob opisu Valentinijanovega zadrževanja v

⁴ Prim. PLRE I, 736–740 (Probus 6); Novak, David M.: *Anicianae domus culmen, nobilitatis culmen*. Klio 62, 1980, 473–493, zlasti 475–491; Fitz, Jenö: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit III*. Budapest 1994, 1215–1219; Lizzi Testa, Rita: *Senatori, popolo, papi. Il governo di Roma al tempo dei Valentiniani*. Bari 2004, 316–319; Lizzi Testa, Rita: *Quando nella curia furono viste fiorire le scope: il senato di Valentiniano I. V: Le trasformazioni delle élites in età tardoantica* (ed. Rita Lizzi Testa). Roma 2006, 239–276, zlasti 266–276 (gl. 268 op. 82, z nekoliko drugačno razlago Probove kariere).

⁵ Ambrosiaster (= Pseudo Augustinus), *Quaestiones veteris et novi testamenti* 115, 49 (CSEL 50, 1908, 334): *Quid dicemus de Pannonia, quae sic erasa est, ut remedium habere non possit?* O avtorju gl. PCBE 2/1, 102–104.

⁶ Hieronymus, *Chronicon*, a. 372 (izd. R. Helm, GCS Eusebius VII, 1984, 246, f): *Probus praefectus Illyrici exactionibus ante provincias quas regebat, quam a barbaris uastarentur, erassit*. O medsebojnem razmerju med obema zapisoma, ki uporabljata isti glagol (*eradere*), gl. Várady, *Das letzte Jahrhundert*, 34–35 (Hieronim naj bi zapis (med 381 in 383) povzel iz Ambrosiastra, čigar besedilo datira v leto 375).

⁷ Ammianus 17, 3, 3 (izd. W. Seyfarth I, 212) posreduje splošno opažanje o uničujočem davčnem sistemu, ki mu je cesar Julijan 361 nasprotoval, saj je vedel, da vodi v pogubo provinc (*Norat* (namreč Julijan v času uzurpacije v Galiji) *enim huiusmodi provisionum, immo eversionum (ut uerius dixerim) insanabilia uulnera saepe ad ultimam egestatem provincias contrussisse, quae res, ut docebitur postea, penitus evertit Illyricum*). Prim. Ammianus 19, 11, 3 (izd. Seyfarth, II, 70, z aluzijo na kasnejšo neznosno davčno obremenitev Panonije, ki je strla davčne zavezance; mnogi so izgubili vse in poiskali rešitev v samomoru); 27, 11 (Seyfarth IV, 86–88; Prob kot brezdušen povzpeticnik in karierist). O obsegu davčnih obremenitev in brezobzirnosti pri pobiranju davkov v 4. in zgodnjem 5. stol. prim. Demandt, *Die Spätantike*, 296 (z navedbami virov).

Karnuntu poleti 374 med vojno proti Kvadom, je zaradi njegove temeljitosti in doslednosti pri pobiranju davkov in zaradi uvajanja novih obremenitev povzročilo pravo katastrofo. Neusmiljen davčni pritisk naj bi strl tako lokalno aristokracijo kot tudi provincialno kmečko prebivalstvo. Probus je najprej uničil imetja pripadnikov elite, nato pa njih same. Amijan opisuje posledice njegovega ravnanja v temnih potezah: zaradi neznošnega pritiska so se nekateri izselili v druge dele države, drugi so prestajali dolge kazni in postali »trajni stanovalci zaporov«, nekateri pa so ubežali pred neznošnimi razmerami tako, da so napravili samomor.⁸ Filozof Iphicles, ki je naslednje leto (375) prispel kot poslanec iz Epira k cesarju Valentinijanu v Karnunt, je Probovo početje, ki se je v tem primeru nanašalo na epirsko provinco, opisal s še temnejšimi potezami: med pripadniki družbene elite je poleg samomorov in izselitev v čezmorske dežele omenil tudi njihove mučne usmrtitve.⁹ Probova prefektura, ki je do tega razkritja njegovega ravnanja cesarju trajala sedem let, je po teh opisih sodeč močno prizadela panonske province, vendar opisi ne dopuščajo ocene, kolikšen del prebivalstva je zaradi nje na tak ali drugačen način propadel. Energičnega in zelo izobraženega prefekta pravoverne krščanske usmeritve s sedežem v Sirmiju, pri katerem je mladi Ambrozij v letih 368–373 začel svojo civilno kariero (najprej kot *advocatus*, nato kot član Probovega sosveta (*consilium*)), so slavili tedanji literati kot sta bila pesnika Klavdijan in Avzonij ter retor Libanij. Po drugi strani pa nastopa Prob kot izrazito negativna osebnost ne le v subjektivno obarvani pripovedi zgodovinarja Amijana Marcelina, temveč je dobil slab sloves tudi med panonskim prebivalstvom. Kar v treh spisih o mučeništvih, od katerih sta dva nastala v Sirmiju, nastopa kot lokalni preganjalec kristjanov v Dioklecijanovi dobi fiktivni provincialni namestnik in nato *praefectus Illirici* z imenom Probus. V izboru tega imena kot negativnega lika v treh spisih o mučeništvih (*passiones*) bi mogli videti odraz slabega slovesa tedanjega izredno vplivnega prefekta cesarja Valentinijana.¹⁰

Amijan ob opisu Valentinijanove vojne proti Kvadom omenja več pomembnih panonskih mest, ki jih je cesar med vojaškimi operacijami obiskal. Njegove kratke

⁸ Ammianus 30, 5, 4–10 (Seyfarht IV, 218–220), zlasti 30, 5, 6 (... *exitialia provisorum nomina titulorum iuxta opulentas et tennes enervatas succidere fortunas argumentis aliis, post validioribus aliis, usu laedendi reperiente longaevo. denique per tributorum onera vectigaliumque augmenta multiplicata optimatum quosdam ultimorum metu exagitatos mutare compulsi sedes et flagitantium ministrorum amaritudine quidam expressi, cum non suppeteret, quod daretur, erant perpetui carcerum inquilini; e quibus aliquos, cum vitae iam taederet et lucis, suspendiorum exoptata remedia consumpserunt* ...).

⁹ Ammianus 30, 5, 9–10.

¹⁰ BHL (in BHL Novum Suppl.) 4466 (Irenej iz Sirmija, ki ga je dal usmrtiti *praeses Probus*); 6869 (lektor Polion iz Cibal, ki ga je dal usmrtiti *praeses Probus*); kasnejšega nastanka (med sredo 5. und začetkom 6. stol.) je po izvoru rimska *passio Anastasiae* (BHL in BHL Novum Suppl. 400–401: pokončevalec te mučenke naj bi bil *praefectus Illirici Probus*). Prim. Bratož, Rajko: Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana. V: Mednarodni simpozij ob 1700 – letnici smrti Sv. Viktorina Pruskega (ed. Slavko Krajnc). Ptuj 2003, 29–98, zlasti 44–45; 53–54; 56.

oznake z različnimi vsebinskimi poudarki odražajo zaton in postopen propad teh naselbin. *Carnuntum* je bil opustel zanemarjen, *Aquincum* neprimeren za prezimovanje vojske, *Savaria* je bila sicer še primerna za prezimovanje vojske, vendar izčrpana in prizadeta od pogostih, vendar neimenovanih nesreč (potresov?).¹¹ Sirmij je imel zanemarjeno in deloma porušeno obzidje in zatrpane obrambne jarke, poleg tega naj bi požar prizadel osrednji del mesta (mestna hiša, forum, vladarska rezidenca). Te kratke oznake odražajo gospodarski zaton in padec števila prebivalstva v najpomembnejših panonskih mestih, od katerih je samo Sirmij kot rezidenca prefekta Proba prav zaradi njegovega prizadevanja dobil prenovljeno obzidje.¹² Kratke oznake ne odražajo razlik med mesti ob donavski meji in onimi v njenem bližnjem zaledju.

Od Valentinijanove dobe dalje do prvega desetletja 5. stoletja, ko se je začelo izseljevanje skupin prebivalstva v druge dele države, omenjajo viri vrsto posamičnih barbarskih vpadov, ki so povzročili opustelost in izgube prebivalstva. Poleg realističnih prikazov so pri posameznih avtorjih očitna pretiravanja. Značilnost teh opisov je zopet njihova prostorska nedoločenost (v večini primerov samo oznaka Panonije). Bolj precizna je njihova kronologija, vendar je kljub temu natančno datiranje posameznih dogodkov hipotetično.

Precejšnje izgube prebivalstva je povzročilo plenjenje Gotov in njihovih zaveznikov po zmagi pri Adrianoplu, ki je v jesenskih mesecih 378 zajelo območje celotnega Ilirika, med njimi tudi »severne province«, kot Amijan označuje panonski prostor. Prihod trietnične skupine Gotov, Hunov in Alanov z namenom, da se trajno naselijo, je pomenil ne le oplenitev ter delno ali popolno razlastitev dela tamkajšnjega provincialnega prebivalstva, temveč tudi njegov izgon. Viri z ekspresivnimi izrazi slikajo nasilje in dogodke označujejo ne le kot izgubo, temveč kot propad Panonije. Okvirno v tem času so bile po poročanju literarnih virov zelo prizadete tri

¹¹ Ammianus 30, 5, 2 (*Carnuntum*); 30, 5, 13–17 (*Aquincum*, *Brigetio* in *Savaria*). O *Karnuntu* gl. Kandler, Manfred: *Carnuntum*. V: Šašel Kos, Marjeta – Scherrer, Peter (ed.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia II*. Situla 42, Ljubljana 2004, 11–66, zlasti 21–22 (potres kot verjetni vzrok za ruševine v mestu); o *Akvinku* Zsidi, Paula: *Aquincum*. *Ergebnisse der topographischen und siedlungshistorischen Forschungen in den Jahren 1969–1999*. V: Šašel Kos – Scherrer: *The autonomous towns ... Pannonia II*, 209–230, zlasti 220–222 (veliko zmanjšanje mestnega areala v primerjavi s stanjem v 2. in 3. stol.); o *Brigetioni* Borhy, László: *Brigetio*. V: Šašel Kos – Scherrer: *The autonomous towns ... Pannonia II*, 231–251. O *Savariji* gl. Scherrer, Peter: *Savaria*. V: Šašel Kos, Marjeta – Scherrer, Peter (ed.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia I*. Situla 41, Ljubljana 2003, 53–80, zlasti 54–55 in 65–68.

¹² Ammianus 29, 6, 11 (*Seyfarth IV*, 194; pretorijanski prefekt Proba je v naglici obnovil in utrdil obzidje); 30, 5, 16 (*Seyfarth IV*, 222: požar v Sirmiju kot cesarjev *omen mortis*). O poznoantičnem Sirmiju gl. Mirković, Miroslava: *Sirmium*. V: Šašel Kos – Scherrer: *The autonomous towns ... Pannonia II*, 145–156, zlasti 152–153.

naselbine, *Mursa* v Drugi Panoniji (uničenje mesta?), *Poetovio* v jugovzhodnem Noriku in Stridon (*Stridonae*) na mejnem območju med Dalmacijo in Panonijo.¹³

Po zavezniški pogodbi, ki jo je s to skupino 380 sklenil Teodozij,¹⁴ so se gotsko-hunsko-alanski federati za skoraj dve desetletji naselili v severnopanonskem prostoru. Ker so se v času svojega prebivanja v Panoniji obnašali kot močnejši pogodbeni partner, ki je lahko v vsakem trenutku izsilil od Rima dodatne koncesije, so pomenili za preostalo provincialno prebivalstvo trajno grožnjo. Ogroženost provincialnega prebivalstva je prišla do izraza v različnih oblikah. Čeprav so jih Goti pregnali iz njihove domovine, so morali Rimljani kot begunci nuditi zatočišče tistim Gotom, ki so jih bili pregnali, in to naj bi se nadaljevalo do okrog 390, ko je nastal ta Ambrozijev zapis.¹⁵ Trietlična skupina, ki je kot vojaška sila odigrala odločilno vlogo v Teodozijevi državljanski vojni proti Magnu Maksimu (388), je v naslednjem letu začela ropati po Panoniji in drugih ilirskih provincah: federati naj bi zavzeli in opustošili tista mesta, ki so jim prizanesli ob naselitvi desetletje pred tem. Ne le Panonija, celotna Ilirik in Trakija naj bi bili izpostavljeni množičnim pobojem in opustošenju.¹⁶

Po posledicah še dosti hujši je bil upor vizigotskih in panonskih federatov po Teodozijevi drugi državljanski vojni (394), v kateri so zlasti vizigotski oddelki utrpeli velike izgube. Posledice upora vizigotskih in panonskih federatov po Teodozijevi smrti v začetku 395 in njihovem premiku v Ilirik je Hieronim strnil v pismu Heliodoru leta 396. Pri tem je z elementi pretiravanja povezal posledice Va-

¹³ Ammianus 31, 16, 7. Opis razmer z retorskim pretiravanjem posreduje Pacatus, *Panegyricus* 2 (12), 11, 4, ko personificirana *Res publica* objokuje izgubo Panonije in propad Ilirika (...*atterit Gothus ... rapit Chunus ... aufert Halanus... Perdidi infortunata Pannonias, lugeo funus Illyrici...*; prim. Lotter, *Premiki ljudstev*, 63; 197–198). *Epist. Maximi Tyranni ad Valentinianum Aug.* (*Collectio Avellana* 39, 4; CSEL 35/1, 89, v. 22–25) omenja popolno razrušenje Murse, vendar so arheološke raziskave predstavilo o uničenju mesta precej modificirale. O gotskem zavzetju Stridona in Petovione prim. Bratož Rajko: *Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen*. *Klio* 72, 1990, 508–550, zlasti 533–535 (Stridon); Bratož, Rajko: *Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije v antiki*. V: *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija* (ed. Slavko Krajnc). Ptuj 1998, 14–30.

¹⁴ O sklenitvi federatske pogodbe gl. Zosimus 4, 34, 2; Iordanes, *Getica* 141–142 (MGH AA 5/1, 95; slov. izd. s prevodom: Šmit, Žiga: *Jordanes, O izvoru in dejanjih Gotov*, Ljubljana 2006, 56–57; 140). Gl. Lotter, *Premiki ljudstev*, 63; 197–198 op. 260–261.

¹⁵ Ambrosius, *Expositio Evangelii secundum Lucam* 10,10 (*SC* 52, 160): ... *nos quoque in Illyrico exules patriae Gothorum exilia fecerunt et nondum est finis ...*). Döpp, Siegmar – W. Geerlings: *Lexikon der antiken christlichen Literatur*. Freiburg – Basel – Wien 21999, 17 datirata nastanek tega besedila v leto 390. Prim. Lotter, *Premiki ljudstev*, 128 in 236 op. 594 (z datiranjem besedila v leto 386).

¹⁶ Pacatus, *Panegyricus* 32,4 (Nixon, C.E.V. – Saylor Rodgers, Barbara: *In Praise of Later Roman Emperors. The Panegyrici Latini. Introduction, Translation and Historical Commentary with the Latin Text of R.A.B. Mynors*. Berkeley, Los Angeles, Oxford 1994, 497–498 in 665: *urbesque Pannoniae, quas inimica dudum populatione vacaverat, miles impleverat Gothus ille et Hunus et Halanus...*). Prim. Hieronymus, *Comment. in Sophoniam* 1, 2, 3 (CCSL 76 A, 658, v. 101–106: ... *vastatis urbibus hominibusque interfectis ... testis Illyricum est, testis Thracia ...*). Prim. Várady, *Das letzte Jahrhundert*, 37–39.

lentinijanove vojne proti Kvadom, Markomanom in Sarmatom z dogodki v Teodozijevem času. Po njegovih besedah so bile v preteklem več kot dvajsetletnem obdobju (torej od 374/375 dalje) divjanju kar sedmih barbarskih ljudstev izpostavljene številne podonavsko-balkanske province do vključno Tesalije in Epira, med njimi tudi »vse Panonije«. Njihovo prebivalstvo je bilo žrtev vseh oblik vojne nasilja kot so bile usmrtitve, nasilje nad ženskami in zlasti pripadniki klerikalnega stanu ter skrunjenje verskih objektov. Celotno dogajanje je zbuvalo videz popolne katastrofe in propada sveta.¹⁷

Čeprav je ta slika nedvomno pretirana, jo je v bistvenih potezah – opustošenost celotnega območja med Črnim in Jadranskim morjem, ki spominja na puščavska območja Libije – s še močnejšimi toni kot Hieronim v istem letu upodobil pesnik Klavdijan. Pri tem je Panonijo označil kot deželo, ki jo je doletela smrtna rana (*plaga Pannoniae*).¹⁸ Stilihonova zmaga nad upornimi federati tri leta kasneje (399) je dala pesniku priložnost za palinodijo prejšnje podobe v maniri dvornega pesnika. V Panonijo se je po koncu barbarske zasedbe vrnilo življenje; dolga leta oblegana mesta so postala svobodna, kmečko prebivalstvo naj bi ponovno začelo z obdelovanjem zemlje in krčenjem gozdov ter se veselilo tega, da bo lahko plačevalo davke tako kot so jih predniki; davek iz Ilirika bo ponovno bogatil cesarsko blagajno. Klavdijanova oznaka »veselja« nad plačevanjem davkov odraža fiskalni interes države takoj po vsaj delnem izboljšanju tamkajšnjih razmer.¹⁹

Navedeni viri, ki omenjajo posamične primere pustošenja panonskega prostora v zadnji četrtini 4. stol., opustelost in izgube prebivalstva, prinašajo poleg številnih pretiravanj tudi stvarne podatke, ki so v osnovi resnični.²⁰ Poleg izgub prebivalstva

¹⁷ Hieronymus, *Epist.* 60, 16 (a. 396; izd. J. Labourt, vol. 3, 106): ...*uginti et eo amplius anni sunt, quod inter Constantinopolim et Alpes Iulias cotidie Romanus sanguis effunditur ... cunctasque Pannonias Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Huni, Vandali, Marcomanni uastant, trahunt, rapiunt. Quot matronae, quot virgines Dei et ingenua nobiliaque corpora his beluis fuere ludibrio! Capti episcopi, interfecti presbyteri et diuersorum officia clericorum, subuersae ecclesiae, ad altaria Christi stabulati equi, martyrum effossae reliquiae...* Gl. Lotter, *Premiki ljudstev*, 129.

¹⁸ Claudianus, *In Rufinum* II, 36–53; prim. Várady, *Das letzte Jahrhundert*, 90–92; Lotter, *Premiki ljudstev*, 130 in 236 op. 601.

¹⁹ Claudianus, *De II consulatu Stilichonis*, 190–207 (z oznako *Pannonius potorque Savi* je pesnik posebej poudaril pomenu obeh južnopanonskih provinc, zlasti Savije); prim. Várady, *Das letzte Jahrhundert*, 140–141; Lotter, *Premiki ljudstev*, 28 in 182 op. 99.

²⁰ Avtorji teh poročil so bili o razmerah v Iliriku dobro informirani. Ambrozij je tudi kot cerkveni politik vzdrževal tesne stike z Ilirikom (prim. Paulinus, *Vita Ambrosii* 11; 36; Duval, Yves Marie: *Ambroise et l'arianisme occidental*. V: Duval, Yves Marie: *L'extirpation de l'Arianisme en Italie du Nord et en Occident*. *Variorum Collected Studies Series*: CS611. Aldershot, Brookfield 1998). Hieronim, ki je po letu 386 stalno živel v Palestini, je vzdrževal najmanj do leta 400 pisemske stike s kakim ducatom dopisovalcev na območju severnojadranskih dežel in njihovega sosedstva, med njimi tudi z enim Panonijcem (*epist.* 68; prim. Grilli, Antonio: *San Gerolamo: und Dalmata e i suoi corrispondenti*. *Antichità Alto-adriatiche* 26, 1985, 297–314, zlasti 310; Rebenich, Stephan: *Hieronimus und sein Kreis*. *Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchung*. *Historia Einzelschriften* 72, Stuttgart 1992, 42–51; Bratož, Rajko: *Meništvo v rimskih provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana*. V: *Vita artis*

provincie zaradi nasilne smrti in vojnega ujetništva, ki so jih zagrešile različne skupine tako sovražnih kot zavezniških barbarskih skupin, moramo upoštevati primere umika posameznih skupin prebivalstva nekega mesta ali mestnega upravnega območja ob nevarnosti napada v bližnja zavarovana območja na območju istega ali sosednjega mesta v okviru iste province. Takih premikov viri za panonski prostor praviloma ne registrirajo, omenjajo pa trajno stanje »obleganja« (*obsidio*), v katerem se je nahajalo provincialno prebivalstvo.²¹ V primeru izboljšanja razmer, kot na primer leta 399, se je prebivalstvo vrnilo na svoje domove in skušalo vzpostaviti normalne življenjske pogoje. Pravo izgubo prebivalstva pomenijo organizirane trajne odselitve večjih skupin prebivalstva v druge dele države, kakršne so poznane v panonskem prostoru od začetka 5. stoletja dalje.

2. Prvo obdobje izseljevanja v začetku 5. stoletja

Premiki barbarskih skupin v prvem desetletju 5. stoletja so povzročili nadaljnje izgube prebivalstva. Vizigotska skupina pod Alarihovim vodstvom, ki se je po 395 zadrževala na območju Zahodnega Ilirika, predvsem v njegovem južnem delu, je prekinila federatsko razmerje z vzhodnim cesarstvom in se poleti 401 napotila iz Makedonije prek Sirmija in južne Panonije proti Italiji, ki jo je dosegla jeseni (novembra). Skopi viri, ki v nekaj besedah povzemajo več kot tisoč kilometrov dolgi pohod do vstopa v Italijo,²² ne omenjajo njegovih posledic. Ravnanje te skupine ob obleganju (ali samo blokadi?) Akvileje²³ – sklepati moremo, da je bilo njeno postopanje podobno tudi na pohodu čez ozemlje Zahodnega Ilirika – opisuje Rufin, ki se je tedaj nahajal v Akvileji, kot pustošenje polj, zaseganje živine in lov na ljudi, v pretirani figurativni obliki tudi kot »kužno bolezen« in »smrtonosno pogubo«.²⁴ Gre za postopanje, ki je bilo običajno ob prehodu sovražne skupine, ki

perennis – Ob osemdesetletnici akad. Emiliana Cevca (ed. Alenka Klemenc). Ljubljana 2000, 103–126, zlasti 109–112. Dvorna literata in obenem državna dostojanstvenika Pakat in Klavdijan sta lahko dobila informacije o dogodkih v Iliriku v dvornih krogih.

²¹ Prim. Hieronymus, *Epist.* 123, 16 (izd. J. Labourt, vol. 7, 92). Za Norik in Recijo prim. Eugippius, *Vita Severini* 27, 1; 28, 1; 31, 6.

²² Jordanes, *Getica* 147 (*Halaricus ... sumpto exercitu per Pannonias ... et per Sirmium dextroque latere quasi viris vacuum intravit Italiam ...*); prim. PLRE II, 45 (Alaricus 1); Wolfram, Herwig: *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des 6. Jh. Entwurf einer historischen Ethnographie.* München 1990, 158.

²³ Prim. Hieronymus, *Epistula adversus Rufinum presbyterum Aquileiensem* 21 (CCSL 79, 92, v. 10), iz leta 402, kjer se omenja *obsidio barbarica* Rufinovega mesta Akvileje. K vprašanju obleganja (ali le blokade?) Akvileje gl. Bratož, Rajko: *La chiesa aquileiese e i barbari (V – VII sec.)*. V: *Aquileia e il suo patriarcato* (ed. Sergio Tavano, Giuseppe Bergamini, Silvano Cavazza). Udine 2000, 101–149, 101–149, zlasti 105; Sotinel, Claire: *Identité civique et christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle.* Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 324. Rome 2005, 235.

²⁴ *Prologus Rufini in libros Historiarum Eusebii* (CCSL 20, 267, v. 4–8). Prim. Šašel, Jaroslav: *Claustra Alpium Iuliarum I, Fontes.* Ljubljana 1971, 33 in Bratož, *La chiesa aquileiese e i barbari*, 107–108.

se je preživljala na račun dežele, po kateri se je premikala, vendar pa ni uničevala tamkajšnega prebivalstva. Ko je ta skupina doživela vojaški poraz, se je poleti 402 iz Italije po že poznanih poteh umaknila iz Italije na območje »v sosedstvu Panonije in Dalmacije«, ²⁵ gotovo s podobnimi posledicami za deželo gostiteljico kot na samem pohodu v Italijo.

Zelo skopo je izročilo o vdoru polietnične in po poročilih antičnih virov izredno številčne Radagaisove skupine, ki so jo sestavljala vsa ljudstva ob srednje-donavski meji (Goti, Alani, Vandali, Kvadi oz. Svebi, Heruli, Gepidi, Sarmati). Ta je v zimi 405/406 prekoračila Donavo in se nato nekje na območju severne Panonije razdelila na tri dele. ²⁶ Ena, verjetno osrednja skupina pod poveljstvom kralja, je spomladi 406 prešla mejo Italije (*limes Italiae*), njen rušilni val pa je bil zaustavljen v severni Etruriji. Poteka tega tako rekoč množičnega vdora v Italijo, ki je bil v primerjevi z Alarikovim veliko nasilnejši (po Hieronimu uničevalen), ²⁷ in ki se je končal s katastrofalnim porazom te skupine in umikom njenih ostankov na sever čez Donavo, ni mogoče zanesljivo rekonstruirati. ²⁸ Gotovo so bila močno prizadeta obdonavska območja severne Panonije. Če je potekal vdor po najbolj običajni poti prek Emone in Akvileje, je prizadel zlasti zahodna območja panonskega prostora, torej predvsem Prvo Panonijo. V primeru vdora v Italijo čez Brenner, ki se nam zdi manj verjetna, so bila ogrožena predvsem območja Obrežnega Norika in Druge Recije. ²⁹ Ena od treh skupin se je usmerila na Zahod in ob koncu leta 406 ali v začetku 407 prek Rena vdrla v Galijo. ³⁰

V naslednjih dveh letih sta sledila dva vojaška dogodka velikega pomena, ki sta

²⁵ Sozomenos 8, 25, 4 in 9, 4, 4 (*GCS* 50, 384 in 395); Zosimos 5, 48, 3. Gl. Wolfram, *Die Goten*, 159–160.

²⁶ *Chronica Gallica* a. 452, 52 XII (*MGH AA* 9, 652: ... *in tres partes per diversos principes divisus exercitus*). Prim. Lotter, *Premiki ljudstev*, 74; 207–208, op. 311–315.

²⁷ V letu 406 poroča Hieronymus, *In Osee* 1,4,3 (*CCSL* 76, 1969, 39, v. 55–60): *Hoc qui non credit accidisse populo Israel, cernat Illyricum, cernat Thracias, Macedoniam atque Pannonias, omnemque terram, quae a Propontide et Bosphoro usque ad Alpes Iulias tenditur, et probabit cum hominibus et animantia cuncta deficere, quae ad usum hominum a Creatore prius alebantur*. Kot poroča Orosius 7, 37, 4 je bil Radagais bistveno bolj nasilen (*longe immanissimus*) kot drugi starejši ali sočasni barbarski nasprotniki Rima.

²⁸ PLRE II, 934 (Radagaisus); Šašel, *Claustra*, 41; Lippold, Adolf (ed.): *Orosio, Le storie contro i pagani*, vol. I–II. Milano 1976, 517–519 (komentar k Orosius 7, 37, 4–15); Paschoud, François (ed.), *Zosime, Histoire nouvelle III*, 1. Paris 1986, 200–204 (komentar k Zosimos 5, 26, 3–5); Rebenich, Stephan: *Zosimos, Neue Geschichte. Übersetzt und eingeleitet von Otto Veh, durchgesehen und erläutert von Stephan Rebenich*. Stuttgart 1990, 374–375; Wolfram, *Die Goten*, 175; Lotter, *Premiki ljudstev*, 74–76; 207–209.

²⁹ Za konkretne primere rušenja in poškodovanja mest (Flavia Solva, Aguntum, Carnuntum, Vindobona, Lauriacum) obstajajo numizmatične potrditve, ki dopuščajo le okvirno datiranje (*terminus post quem*). Prim. Wolfram, Herwig: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378-907*. Wien 1987, 35 in 475 op. 24; Wolfram, *Die Goten*, 175; Wolfram, Herwig: *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung*. Wien 1995, 31; Lotter, *Premiki ljudstev*, 76; 209.

³⁰ Prosper Havn. Add. (*Consularia Italica* A. 406); Prosper, *Chron. A.* 406; *Chronica Gallica* a. 511, 547 X (*MGH AA* 9, 299; 465; 653); Lotter, *Premiki ljudstev*, 74; 207 op. 313.

lahko sprožila gibanje prebivalstva panonskih provinc: v letu 408 drugi Alarikov pohod iz Ilirika prek južne Panonije in južnega Norika v Italijo;³¹ v naslednjem letu pohod Alarikovega svaka Ataulfa na čelu Gotov in Hunov iz Prve Panonije v podporo Alariku.³² Odhod zadnjega dela trietnične skupine iz panonskega prostora je Hieronim označil kot konec tridesetletnega obdobja okupacije in vojnega ujetništva.³³

Razmere v srednjem Podonavju, ki so bile v zadnji četrtini 4. stoletja izredno kritične, v prvem desetletju 5. stoletja pa katastrofalne, so postavile državo in posebej cerkev pred nove, komaj rešljive naloge. Najtežji problem je bilo poleg splošnega opustošenja in izgube prebivalstva (*vastitas*) vojno ujetništvo. Ambrozij, ki je razmere v zahodnem Iliriku dobro poznal, je v spisu *De officiis* (388/389), prvem traktatu s področja krščanske etike, navedel kot eno pomembnih dolžnosti klerikov, pa tudi laičnih kristjanov, da odkupujejo vojne ujetnike, ki so jih barbari prodajali kot sužnje. Pri tem je posebej izpostavil primer Ilirika in Trakije, kjer so izgube prebivalstva zaradi vojnega ujetništva dosegle izredne razsežnosti. Moralna dolžnost kristjanov je, da z odkupom vojne ujetnike osvobodijo iz rok sovražnikov, s tem preprečijo pobijanje moških in onečaščenje žensk, obnovijo družinsko življenje in vrnejo domovini državljane.³⁴ Škofovo sklicevanje na altruizem kot najvišjo obliko človeške dobrote je posredna kritika dejanskih družbenih razmer in pravne ureditve v rimski državi: vojni ujetniki, ki so jih barbari zajeli in prodali rimskim trgovcem s sužnji, so iz vojnega ujetništva padli v suženjstvo. Če jih nihče ni odkupil, so ostali v tem položaju, brez izgledov, da bi na podlagi *ius postliminii* pridobili izgubljene pravice.³⁵ Tudi pogledi akvilejskega škofa Kromacija, škofa v

³¹ Zosimus 5,29; prim. Grassl, Herbert: *Der Südostalpenraum in der Militärgeographie des 4./5. Jahrhunderts*. V: Bratož (ed.), *Westillyricum*, 177–184.

³² Zosimus 5,37,1–2 in 5,45,5–6; PLRE II, 177 (Athaulfus).

³³ Hieronymus, *Epist.* 123, 16 (ed. J. Labourt, Paris 1961, vol. 7, 92): *Olim a mari Pontico usque ad Alpes Iulias, non erant nostra, quae nostra sunt. Et per annos triginta fracto Danubii limite, in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur. ... Praeter paucos senes, omnes in captivitate et obsidione generati...*

³⁴ Ambrosius, *De officiis ministrorum* 2, 70 (PL 16, 121): *Summa etiam liberalitas, captos redimere, eripere ex hostium manibus, subtrahere neci homines, et maxime feminas turpitudini, reddere parentibus liberos, parentes liberis, cives patriae restituere. Nota sunt haec nimis Illyria vastitate et Thraciae; quanti ubique venales erant toto captivi orbe, quos si revoces, unius provinciae numerum explere non possint...* Četudi Ambrozij posreduje pretirano oceno števila vojnih ujetnikov, ki naj bi preseгло celotno prebivalstvo ene province, se ponuja vzporednica z razmerami v času markomanskih vojn Marka Avrelija. Kot poroča Kasij Dion (71, 16, 2) naj bi Jazigi ob sklenitvi miru leta 175 vrnili Rimljanom 100.000 preostalih vojnih ujetnikov; prvotno število naj bi bilo precej večje, saj so številne prodali kot sužnje, mnogi so umrli ali pa jim je uspelo zbežati. O odkupu vojnih ujetnikov kot dolžnosti vernikov prim. tudi Ambrosius, *Expositio in Psalmum XCVIII*, 8,41 (CSEL 62, 176).

³⁵ K osvoboditvi vojnih ujetnikov z odkupom (*redemptio ab hostibus*) v rimskem pravu in v praksi prim. Kaser, Max: *Das Römische Privatrecht. Zweiter Abschnitt. Die Nachklassischen Entwicklungen*. München 21975, 129–130; Weiler, Ingomar: *Die Beendigung des Sklavenstatus im Altertum. Ein Beitrag zur vergleichenden Sozialgeschichte*. Stuttgart 2003, 218–237, zlasti 232–234.

mestu, ki je v Italiji prvo občutilo velike spremembe v panonskem prostoru, izhajajo iz načel krščanske etike, kakršne srečamo pri Ambroziju. Odkup vojnih ujetnikov od barbarov in njihova osvoboditev ne pomenita nakupa (*emptio*) v pomenu poslovnega dejanja, temveč njihovo osvoboditev oziroma odrešitev (*redemptio*), pri čemer je ujetništvo pri barbarih primerjal z oblastjo hudiča (*dominatio diaboli*), odrešitev iz ujetništva sama na sebi pa spominja na vlogo Odrešenika (Kristus kor *redemptor*).³⁶ Vojno ujetništvo je postavil v vrsto najhujših nesreč, kot so lakota, vojna in smrt; te nesreče se dajo omiliti, tako kot tudi barbarska nevarnost, z dobrimi deli in dejanji globoke vere.³⁷ Kromacij je v prav redkih in malo konkretnih omembah vojnega ujetništva v pridigah videl v odkupu vojnih ujetnikov iz rok barbarov dejanje verske vsebine, primerljivo z rešitvijo duše izpod oblasti hudiča, kot glavno sredstvo pri tem pa je predvidel »nebeško orožje«, t.j. dejanja globoke vere. Niti Ambrozij niti Kromacij, ki sta se v poznem 4. stoletju oziroma na začetku 5. stoletja soočila z vprašanjem vojnega ujetništva, ne omogočata vpogleda v to, ali je ta odkup temeljil le na privatni pobudi posameznikov, ki so to šteli za svojo moralno dolžnost, oziroma ali je cerkev že v tistem času razpolagala tudi z javnimi sredstvi za ta namen, ki so se v poznejšem času nabirala predvsem na podlagi oporočnih volil.³⁸

Množičen pojav begunstva in vojnega ujetništva, ki je prizadel prebivalstvo panonskih provinc, je povzročil probleme, s katerim se je soočila državna zakono-

³⁶ Chromatius, *Sermo* 12,2–3 (CCSL 9A, 53, v. 22–33: ...Unde Romani qui de captiuitate barbarica, dato pretio, liberantur, non empti, sed redempti dicuntur ... Incurrerat enim homo dudum dominationem diaboli, ueluti barbaricam captiuitatem ...). Prim. Weiler, Die Beendigung des Sklavenstatus, 234.

³⁷ *Sermo* 37,2 (CCSL 9 A, 165, 44–48): *Quapropter inuocemus Dominum toto corde et tota fide, ut nos ab omni pressura liberare dignetur, fame, bello, morte, captiuitate, ab omnique periculo, ut nomen ipsius per omnia magnificare possimus, et dignis bonorum operum fructibus onusti, ad portum patriae caelestis peruenire mereamur*. Prim. Tudi *Sermo* 16,4 (CCSL 9 A, 74): ... *oremus Dominum toto corde, tota fide, ut nos de omni incurssione hostium, de omni metu inimicorum liberare dignetur... Tueatur solita miseratione, repellat barbaras nationes, faciat in nobis quod sanctus Moyses dixit ad filios Israel: Dominus pugnabit pro uobis et uos tacebitis* (Ex. 14,14). Zelo splošna je aluzija v *Sermo* 43 (fragmentum) (CCSL 9A Supplementum, 616: *Quid ergo potissimum est gentes barbaras corporali certamine deiecisce, an legiones nequitiarum spiritualium deuicisce?*). Na podlagi teh treh omemb je J. Lemarié (SC 164, 207 op. 5) datiral te tri pridige v čas po prvi Alarihovi invaziji jeseni 401 ali najbolj zgodaj v čas po Teodozjevi smrti. Prim. Lippold, Adolf: Westillyricum und Nordostitalien in der Zeit zwischen 364 und 455 unter besonderer Berücksichtigung Theodosius I. V: Bratož, Westillyricum, 17–28, zlasti 24–25.

³⁸ Po zakonu cesarja Leona I. iz leta 468 (*Codex Iustinianus* 1, 3, 28 (izd. P. Krüger, 21–22) je bila ena od nalog škofov, da organizirajo odkup ujetnikov. Materialno podlago za odkup so predstavljala oporočna volila (*legatum vel fideicommissum, quod redemptioni relinquatur captiuorum*). V primeru, da zapustnik ni določil osebe, ki naj bi opravila odkup ujetnika ali ujetnikov (*redemptor*), je prevzel škof dolžnost, da odkupi ujetnike, pri čemer je moral po enem letu provincialnemu namestniku predložiti poročilo, koliko ujetnikov je odkupil in za kakšno ceno (*numerus captiuorum ... data pro bis pretia...*). Ohranil se je fragment testamenta z volilom na papiru z otoka Mljeta iz 6. stol. (vir je od 2. svetovne vojne izgubljen), ki je vseboval tako volilo: ...[...et quam]ti remanserint in auro solidi volo ut omnes pro redemptione captiuorum...Gl. Katičić, Radoslav: *Litterarum studia*. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovja. Zagreb 1998, 114 op. 386.

daja. Dva zakona cesarja Honorija s konca leta 408 (*Codex Theodosianus* 10, 10, 25 in *Constitutio Sirmondiana* 16) in en zakon s konca leta 409 (*CTh* 5, 7, 2, ki ga je Mommsen datiral v leto 408, po obsegu za več kot polovico skrajšana verzija 16. sirmondijanske konstitucije)³⁹ so postavili pravila, kako reševati zapletene primere, ki so očitno zavzeli množični obseg. Datumi teh zakonov kronološko sovpadajo z drugim Alarikovim pohodom v Italijo jeseni 408, vendar pa njihova vsebina v splošnem ustreza razmeram v razdobju po letu 400. Uvod v 16. Sirmondijansko konstitucijo meri na (domnevni) rimski vojaški uspeh, ki naj bi dal povod za objavo zakona. Ker noben drugi vir ne poroča o kakršnemkoli uspehu rimske vojske v tem času, je možno, da se za nenavadnim abstraktnim izražanjem (kaznovanje povzročiteljev javnega zla in maščevanje za prizadeto bolečino) skriva usmrtitev Stilihona in njegovih privrženec v poznem poletju in jeseni 408, zlasti zato, ker je isti dan (10. dec. 408) sprejeti zakon (*CTh* 7, 16, 1) razveljavil enega od Stilihonovih odlokov, njegovega predlagatelja pa označil kot državnega sovražnika.⁴⁰

Krajši od obeh zakonov z datumom 10. dec. 408 izrecno omenja, da se nanaša na reševanje vprašanj, ki jih je sprožil množičen beg prebivalstva Ilirika (*Illyriciani*) v druge province, ko je grozil barbarski napad.⁴¹ Kot poročata oba daljša zakona, so se pri tem prebivalci različnih provinc (Ilirika?) ne glede na spol, starost in družbeni položaj, znašli v eksistenčni stiski. Rimski državljani, ki so beguncem gmotno pomagali iz stiske ali jih kot vojne ujetnike odkupili, so si jih podredili in jim omejili svobodo do trenutka, ko bodo povrnili stroške za pomoč oziroma za odkup; v primeru, ko to ne bi bilo možno, bi prejemniki njihove »pomoči« dejansko postali njihovi sužnji. Cesar Honorij je izrecno prepovedal, da bi kdo izrabil stisko beguncev za to, da bi jih zaslužnil. Nihče jih ne sme zadrževati proti njihovi volji, pač pa jim mora dovoliti povratek v domovino.⁴²

³⁹ *CTh* 5, 7, 2 (izd. Th. Mommsen, 223–224), ki je bil sprejet v *CI* 8, 50, 20 (izd. P. Krüger, 361). Naslovnik vseh treh zakonov je bil Praefectus Praetorio Italiae et Illyrici Theodorus; gl. PLRE II, 1086–1087 (Theodorus 9); Fitz, *Die Verwaltung*, 1347–1349. Prim. tudi Th. Mommsen, *Prolegomena (Codex Theodosianus I/1)*, CLXX, ki v nadaljevanju (CCLXXXVIII) tudi *CTh* 5, 7, 2 datira v leto 408. O zakonih gl. Várady, *Das letzte Jahrhundert*, 225–232 (s kritično predstavitvijo starejših razlag); Matthews, John: *Laying down the law: a study of the Theodosian code*. New Haven – London 2000, 134–138 (primerjava med *Const. Sirmond.* 16 in *CTh* V, 7, 2); kratko tudi Lotter, *Premiki ljudstev*, 132–133; 237; Sotinel, *Identité civique*, 237.

⁴⁰ *Const. Sirmond.* 16 (izd. Th. Mommsen, 920, v. 1–3: *Punitis auctoribus mali publici laesorum quidem dolori dedimus ultionem, sed provincialibus nostris libertatis restituendae festinatione sentimus uno eodemque tempore armis et legibus consulendum*). O Stilihonovem padcu in usmrtitvi njegovih privrženecv poroča Zosimus 5, 34–35; PLRE I, 853–858 (Stilicho), zlasti 857.

⁴¹ *CTh* 10, 10, 25 (Mommsen, 546): *Cum per Illyrici partes barbaricus speraretur incursus, numerosa incolarum manus sedes quaesivit externas, in cuius ingenuitatem adsidua petitorum solet libido grassari eique incitate iugum servitutis imponere. Igitur praescriptum tua sublimitas recognoscat, ut Illyricianos omnes, quos patria complectitur vel alia quaelibet terra susceperit, petere non liceat.*

⁴² *Const. Sirmond.* 16 (Mommsen, 920, v. 4–9) = *CTh* V, 7, 2 pr. (223, v. 1–4): *Hinc denique bellorum curis mixta*

Glede pomoči pri eksistenčni oskrbi beguncev z oblačili in hrano je cesar – tako kot škof Ambrozij in kasneje drugi krščanski pisci – apeliral na medčloveško solidarnost in krščansko etiko. Ne glede na obseg te pomoči zakon ni predvideval povračila te pomoči v kakršnikoli obliki.⁴³ Težji problem je predstavljal odkup ujetnikov, zlasti zaradi njihove visoke cene: posameznik, ki je odkupil vojnega ujetnika, je od njega v skladu z veljavno pravno ureditvijo lahko zahteval povračilo kupnine, saj bi v nasprotnem primeru padel interes za odkupovanje ujetnikov. Če iz rok barbarov rešeni ujetnik ni mogel vrniti svojemu rešitelju plačanega zneska, je ta lahko zahteval, da s petletnim delom povrne stroške odkupa, pri čemer je ohranil, če je bil svobodnega stanu, po pravnem načelu *ius postliminii* in priporočilih klasičnih pravnikov (*responsa veterum prudentium*) svojo osebno svobodo.⁴⁴ Daljša verzija zakona (*Const. Sirmond. 16*) apelira na tiste rešitelje iz ujetništva, ki bi se jim zdela petletna doba služenja prekratka v primerjavi z višino odkupnine. Upoštevajo naj nezanesljivost človeške usode (odkupljeni ujetnik bi lahko med predolgim služenjem umrl in ne bi povrnil stroškov odkupa), poleg tega naj se zavedajo, da z dejanji usmiljenja do drugih naredijo pred Bogom dobro delo sebi.⁴⁵

Ker je očitno obstajala nevarnost, da bodo upravniki, zakupniki ali državni nadzorniki kršili to določbo, je cesar zagrozil s hudimi kaznimi (konfiskacija imetja, delo v rudniku ali izgon), ki jih bo v takih primerih odredil provincialni namestnik.⁴⁶ Za bolj učinkovito izvajanje te določbe je cesar obvezal škofo bližnjih mest, že zaradi njihove moralne dolžnosti, prav tako kuriale sosednjih mest, da sodnike takoj obvestijo o primerih kršenja te določbe.⁴⁷ V primeru neizvajanja do-

ratio et salubris constitutio admonuit faciendum, ut diversarum homines (provin)ciarum cuiuslibet sexus condicionis aetatis, quos bar(bari)ca feritas captiva necessitate transduxerat, invitos nem(o) re)lineat, sed ad propria redire cupientibus libera sit facultas).

⁴³ Navajamo bolj obširno utemeljitev v *Const. Sirmond. 16* (Mommisen 920, v. 9–16): *Quibus si quicquam in usum recupendarum virium vestium vel alimoniae dicitur impensum, humanitati sit praestitum, nec maculet boni facti gloriam avara victualis sumptus repetitio, cum forsitan alimoniae istius mercedes operarum reddiderit compensatio. Quod in examen venire non patimur, ne ad propria redire cupientes indecoris contentionibus retardentur.* V *CTh 5, 7, 2* (223, v. 4–5) je ta določba skržena na stavek do *repetitio*.

⁴⁴ *Const. Sirmond. 16* (920, v. 16–921, v. 5): *Exceptis his, quos quis barbaris vendentibus emisse docebitur, a quibus status sui pretium propter utilitatem publicam emptoribus aequum est redhiberi: ne ingentis damni consideratio in tali necessitate positus negari faciat emptionem, et inveniamur, quorum libertati consuli volumus, saluti potius obfuisse. Hos decet aut datum pro se pretium emptoribus restituere, aut labore, obsequio vel opere quinquennii vice referre beneficii, habituros incolmem, si in ea nati sunt, libertatem.* *CTh 5, 7, 2, 1* (223, v. 5–12) posreduje vsebinsko identično, vendar precej skrajšano verzijo te določbe, ki jo je kasneje prevzel *CI 8, 50, 20*. Prim. Kaser, *Das Römische Privatrecht*, 130 op. 9 (v rimskem pravu prvič predpisan odlog veljavnosti *ius postliminii* do trenutka vračila kupnine).

⁴⁵ *Const. Sirmond. 16* (921, v. 6–12); *CTh 5, 7, 2* nima te utemeljitve.

⁴⁶ *Const. Sirmond. 16* (921, v. 16–25); precej krajše *CTh 5, 7, 2, 3* (223, v. 14–224, v. 1).

⁴⁷ *Const. Sirmond. 16* (921, 25–32: ... *Christianae sacerdotes, vicinorum et proximorum locorum ecclesias retinentes, quorum moribus congruit effectus talium praeceptorum, curiales quoque proximorum civitatum ...*) . *CTh 5, 7, 2* posreduje vsebinsko skrajšano določbo, po kateri so bili za nadzor obvezani *Christiani proximorum locorum*

ločbe je provincialnim namestnikom in njihovim uradnikom zagrozil s kaznijo desetih funtov zlata (!). Da ne bi prihajalo do kršenja zakona, si morajo prizadevati vsi, po *Const. Sirmond.* 16 pa naj bi bila to še posebej skrb in dolžnost sodnikov in uradnikov.⁴⁸

Cesarska zakonodaja se je pri reševanju vprašanja beguncev in odkupljenih vojnih ujetnikov opirala na tedaj še obstoječa strukture državne organizacije, ob tem pa je deloma vključevala tudi cerkveno organizacijo, predvsem škofo. Do ločbe predpostavljajo vračanje beguncev in rešenih vojnih ujetnikov na njihove domove, torej na ozemlje provinc ilirske dieceze. Ob dogodkih v začetku 5. stol. so bile najbolj ogrožene obmejne province, zlasti Pannonia I in Valerija, manj pa obe provinci južne Panonije. Ker je zakon (*Const. Sirmond.* 16) za izvajanje zakona obvezal tudi »škofe sosednjih in bližnjih mest«, se postavlja vprašanje dejanskega izvajanja te naloge oziroma ohranjenosti virov iz pozne antike, saj iz obeh severnopanonskih provinc ni zanesljivo poznan v tem času niti eden škofijski sedež, v obeh južnopanonskih provincah pa samo štirje.⁴⁹

Očitno je razvoj dogodkov prehiteval cesarsko zakonodajo, saj je bil trajen umik prebivalstva iz panonskih provinc v tem času, če sodimo po zapisih, bolj pogost pojav kot vračanje beguncev in rešenih vojnih ujetnikov v ogroženo domovino. Iz Panonije se v tem času niso umaknili samo pomembni posamezniki (kot na primer škof Amancij, ki se je po dvajsetih letih delovanja med provincialnim prebivalstvom in barbarskimi pripadniki trietnične skupine v južni Valeriji vrnil v Akvilejo),⁵⁰ temveč tudi organizirane skupine prebivalstva. Glavni cilj prebivalstva, ki se je izseljavalo iz Panonije, je bila Italija. Za prebivalstvo Druge Panonije je bila kot zatočišče zanimiva tudi dalmatinska metropola Salona. Leta 425 je umrla v Saloni v starosti tridesetih let neka po imenu neznana pripadnica senatorskega stanu (*clarissima femina civis Pannonia*), domnevno iz Druge Panonije, ki je prišla v Dalmacijo morda že v otroških letih, torej okrog leta 400.⁵¹ Okvirno v tem času je bila izvedena preselitev vojaškega tekstilnega obrata iz Basijan (*Basiana*) vzhodno od Sirmija v dalmatinsko Salono.⁵²

in *curiales proximarum civitatum* (kot v *Const. Sirmond.* 921, v. 29). Skrb in odgovornost škofov za to, da se rešeni vojni ujetniki varno vrnejo na svoje domove, je nato povzel *CI* 1, 4, 11 (izd. Krüger, 40).

⁴⁸ *Const. Sirmond.* 16 (921, v. 36–42; pred *sanctio* je apel na pretorijanskega prefekta Teodora, v. 32–35); v *CTh* 5, 7, 2 posebna odgovornost sodnikov ni navedena, prav tako manjka apel na pretorijanskega prefekta.

⁴⁹ Bratož, Rajko: Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, 363–395, zlasti 384–385.

⁵⁰ Lotter, Premiki ljudstev, 63; 198–199, op. 262; Bratož, Rajko: Amanzio, missionario aquileiese. V: Scalon, Cesare (ed.), *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani* 1. Il medioevo. Udine 2006, 106–109.

⁵¹ Wilkes, John J.: A Pannonian refugee of quality at Salona. *Phoenix* 26, 1972, 377–393.

⁵² Not. dign. occ. XI, 46 (*Procurator gynaecii Bassianensis, Pannoniae Secundae – translati Salonis*). Prim. Milin, Milena: *Bassianae*. V: Šašel Kos – Scherrer: *The autonomous towns ... Pannonia II*, 253–268, zlasti 257.

Izročilo o odhodu organiziranih skupin prebivalstva iz Panonije se nanaša na prenos relikvij mučencev iz panonskega območja v Italijo. Viri za to so skopi, v več primerih nezanesljivi, in niti zdaleč ne omogočajo tako zanesljivih sklepov, kot jih za konec 5. stoletja omogoča izročilo o sv. Severinu in izselitvi večje skupine provincialov iz Obrežnega Norika. Za zgodnje 5. stoletja posreduje hagiografsko izročilo, seveda z vsemi potrebnimi zadržki, poročila o najmanj štirih premikih skupin prebivalstva iz panonskega prostora proti Italiji.

Z dokajšnjo verjetnostjo moremo datirati v čas okrog leta 405 (pred Radagaisovim vdorom) odhod organizirane skupine prebivalstva iz Skarbantije in eventualno tudi Savarije v Italijo. Gre za odhod skupine iz severne polovice Prve Panonije, vendar ne z obmejnega ozemlja ob Donavi. Kasnejši dodatek k spisu o mučeništvu škofa Kvirina iz Siscije, ki je bil v času Galerija usmrčen v Savariji (309),⁵³ prinaša poročilo o odhodu krščanskega prebivalstva Scarbantije v Rim.⁵⁴ Pri tem uvodni stavek, ki govori o barbarskem vpadu *in partes Pannoniae*, s svojo vsebino spominja na Honorijev zakon s konca leta 408, ki omenja barbarski vdor *per Illyrici partes*. Ker barbarska skupina ni imenovana, je mogoče le okvirno datiranje dogodka.⁵⁵ Zapis moremo datirati v čas od 5. do 8./9. stoletja, pri čemer so bili izraženi tehtni argumenti za njegovo datiranje v zgodnji srednji vek.⁵⁶ Odseleitev krščanskega prebivalstva (*populus Christianus*), pri kateri je prišlo do prenosa prestižnih relikvij domačega mučenca, je gotovo zajela znaten del prebivalstva in znaten del cerkvenih struktur. Izguba prebivalstva ni pomenila zatona mesta, saj se škofijski sedež prav v Scarbantiji – edini zanesljivo dokumentiran v severnem

⁵³ BHL 7035; BHL Novum Suppl. 7035–7039. Prim. Gáspár, Dorotya: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary. BAR 1010, Oxford 2002, 100–104; 116–118; Bratož, Dioklecijanovo preganjanje, 38–40.

⁵⁴ *Facta autem incursione barbarorum in partes Pannoniae, populus Christianus de Scarbetensi urbe Romam fugiens, sanctum corpus beati Quirini episcopi et martyris afferentes secum deduxerunt. Quem via Appia miliario tertio sepelierunt in basilica Apostolorum, ubi corpora principum apostolorum aliquando iacuerunt, id est Petri et Pauli, et ubi sanctus Sebastianus martir requiescit, in loco qui dicitur Catacumbas, aedificantes nomini eius dignam ecclesiam, ubi praestantur beneficia eius usque ad hodiernum diem.* (po Roncaioli, Cecilia: S. Quirino di Siscia e la sua traslazione a Roma. Analisi critica delle fonti. Quaderni dell'Istituto di Lingua e Letteratura Latina (Univ. di Roma) 2–3, 1980–1981 (1983), 215–249, zlasti 232–234. To poročilo je skladno z elogijem v *Martyrologium Hieronymianum*, Iun. 4 (*In Sabaria civitate Pannoniae Quirini episcopi, [item] Romae in cimiterio Catacumbas via Appia miliario III.* (Delehaye, Hippolyte – Quentin, Henri: *Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum*. Acta Sanctorum, Novembtis II/2. Bruxelles 1931, 303). Prim. BHL 7035–7038; Egger, *Der heilige Hermagoras*, 52. Kvirinove relikvije so položili v mavzolej, ki nosi ime po aristokratini Platoniji (*Platonía*), kjer je bila pokopana tudi neka *Maximilla*, ki je prišla iz Panonije. Gl. Pietri, Charles: *Roma christiana. Recherches sur l'Eglise der Rome, son organisation, sa politique, son idéologie, de Miltiade à Sixte III* (311–440). Roma 1976, 522–523.

⁵⁵ Gl. op. 41. Prim. Lotter, *Premiki ljudstev*, 133 (izselitev pred Radagaisovim vdorom).

⁵⁶ Roncaioli, S. Quirino di Siscia, 235–236, datira njegov nastanek »verjetneje v 8. ali 9. kot pa v 5. stol.«; anonimni avtor naj bi pri oblikovanju dodatka vzela za zgled selektni del (*explicit*) v *passio Basilidis Cirini Naboris et Nazari* iz 8. ali 9. stoletja (BHL 1019–1020).

delu Panonije – omenja v času sinode v Gradežu okrog leta 579, torej več kot poldrugo stoletje kasneje. Organizirana skupina se je najverjetneje pomikala po najkrajši cestni povezavi prek Emone in Akvileje, ki je bila v primerih premikov iz Podonavja v Italijo tako rekoč neizogibna postaja na poti. Da je bil postanek skupine v Akvileji daljši, kaže obstoj čaščenja sv. Kvirina v mestu, kot ga potrjuje relikviarij iz Gradeža iz časa okrog leta 500, nanj pa kaže tudi kasnejše izročilo v liturgičnih koledarjih.⁵⁷

Domnevati moremo obstoj še treh podobnih odselitev, pri katerih so organizirane skupine odnesle relikvije domačih mučencev in s tem njihovo čaščenje prestavile v druge dežele. Pri tem se odselitev v nobenem primeru izrecno ne omenja, pač pa hagiografsko izročilo jasno kaže na panonski izvor relikvij. Ker gre za premik skupin iz Druge Panonije v Italijo, je upravičen sklep, da so se te skupine umikale pred nevarnostjo, ki je pretela z jugovzhoda in preprečevala umik v Makedonijo ali proti Bizancu. Tako nevarnost bi lahko predstavljal drugi Alarihov pohod v Italijo leta 408.⁵⁸

Z območja Druge Panonije so v povsem neznanih okoliščinah zanesli v Rim posmrtno ostanke skupine *Sancti Quattuor coronati*, ki je bila usmrčena v času Dioklecijanovega preganjanja na območju Sirmija, najverjetneje v letu 303. O mučeniški skupini se je ohranilo izredno bogato izročilo, ki je izvorno panonskega nastanka nedoločljive starosti (5. ali 6. stol.?). Ker se skupina pojavlja že v najstarejših zapisih s sredine 5. stoletja pod oznako rimskih mučencev, se zdi verjetno, da je tudi ta prenos potekal v zgodnjem 5. stoletju. Zaradi prenosa prestižnih relikvij se zdi upravičen sklep, da je tudi v tem primeru prišlo do organiziranega odhoda skupine prebivalstva z delom cerkvenih struktur v Rim. Izhodišče je bila tokrat Druga Panonija, morda tudi južna Valerija.⁵⁹ Hipotetično bi mogli povezati z odhodom ene skupine iz Cibal v Drugi Panoniji na zahod prinos relikvij in čaščenja tamkajšnejga mučenca Poliona, ki je bil pokopan v Rimu, čaščen pa tudi v Ravenni.⁶⁰ V Raveno so bile prenesene tudi relikvije mučenca Ursicina z območja Sirmija.⁶¹

Medtem ko so bile relikvije mučencev Kvirina in Poliona ter mučeniške skupine *Sancti Quattuor coronati* prinešene v Rim, pa je bilo čaščenje skupine šestih

⁵⁷ Roncaioli, S. Quirino di Siscia, 234; Bratož, Rajko: Il cristianesimo Aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio (Ricerche per la storia della chiesa in Friuli 2). Udine 1999, 201 op. 31; 373.

⁵⁸ Lotter, Premiki ljudstev, 134.

⁵⁹ Guyon, Jean: Les Quatre Couronnés et l'histoire de leur culte des origines au milieu du IXe siècle. Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité 87, 1975, 505–561, zlasti 559–560 (po njegovem mnenju naj bi prvotno *passio Pannonica* prinesli begunci iz Panonije v Rim šele v poznem 6. stoletju); prim. Bratož, Dioklecijanovo preganjanje, 51–53.

⁶⁰ Bratož, Dioklecijanovo preganjanje, 56–57.

⁶¹ Bratož, Dioklecijanovo preganjanje, 49–51.

klerikov z območja Druge Panonije in sosedstva (trije iz Singiduna v Prvi Meziji, dva iz Sirmija in eden iz Cibal) prenešeno v Akvilejo in na območje akvilejske cerkve. Okoliščine prinosa teh relikvij, ki ga moremo datirati na konec prvega desetletja 5. stol., niso poznane. Tako kot v primeru skupine *Sancti Quattuor coronati* v Rimu je prišlo do srede 5. stoletja v Akvileji do »posvojitve« te skupine mučencev, ki nastopajo odtlej v Akvileji in sosednjih cerkvah (Concordia, Forum Iulii) kot domači svetniki.⁶²

Tudi navzočnost gotških imen (*Athaulphus*, *Ulfius*) v izročilu oglejske cerkve, ki se pojavljajo v povsem spremenjenem kontekstu (v legendi o sv. Mohorju in Fortunatu kot dva pripadnika mestne elite, ki sta sprejela krščanstvo), je verjeten odraz velikih premikov v panonskem prostoru, ki jih zaznamujejo barbarski vojaški pohodi in migracije provincialnega prebivalstva.⁶³

Propad panonskega limesa vzdolž celotne zunanje meje Prve Panonije in Valerije na razdalji od Dunajskega gozda do izliva Drave je povzročil globoke družbene premike. Da so številni rimski vojaki v tem času dezertirali ter se preživljali z ropom in razbojništvom, kažejo zakoni iz leta 403 in 406, ki so odredili smrtno kazen za dezertarje in za tiste, ki bi jim nudili skrivališče ali jih drugače podpirali.⁶⁴ Poleg vojakov so odpovedali zvestobo rimski državi tudi pripadniki nižjih plasti prebivalstva, ki so se pridružili barbarskim plenilcem in se z njimi odselili v Galijo in – če sodimo po ljudstvih, katerim so se pridružili (Alani, Vandali, Kvadi oz.

⁶² *Acta ss. Donati, Romuli, Sylvani, Venusti et Hermogenis martyrum* (BHL 2309); prim. Egger, *Der heilige Hermagoras*, 55–61; Bratož, *Il Cristianesimo Aquileiese*, 71–72; isti, *Dioklecijanovo preganjanje*, 45–46.

⁶³ BHL 3838 (*Passio Hermagorae et Fortunati* 1–3, *Acta sanctorum Julii III*, Paris 1867, 240F–241A); vsebinsko identično tudi BHL 3841 (*Analecta Bollandiana* 2, 1883, 311). *Athaulphus* nastopa v legendi iz 9. stol. kot pozitivna osebnost: kot gobavi *juvenis...*, *filius Ulfii, illustris et primi civitatis* (sc. Aquileiae), ki je kot prvi med Akvilejci sprejel krščanstvo; potem ko ga je evangelist Marko krstil, je Ataulf čudežno ozdravel. Nato je njegov oče *Ulfius* skupaj s pripadniki svoje družine sprejel krščanstvo, čemur so sledili mnogi drugi (*multitudo populi*). Pod vplivom akvilejske ustanovne legende se je ime pojavilo v pozitivnem kontekstu v dveh besedilih na istrskih tleh: (1) v tržaški *Passio s. Servuli* (BHL 7642; Athaulf kot *vicarius* provincialnega namestnika, ki se je dal krstiti) in v ponarejeni listini iz 12. stol., po kateri naj bi *Laurentia regina, Ataulfi Aquileiensis filia*, obdarovala cerkev v Novigradu (Bratož, *Il Cristianesimo Aquileiese*, 86, 208, 212). Historični *Athaulfus* (PLRE II, 176–178) je lahko prišel v stik z Akvilejo v času pohoda iz Prve Panonije v Italijo v letu 409. Od redkih poznanih nosilcev imena *Ulfius* (ali podobno; gl. Egger, *Der heilige Hermagoras*, 59 in 82 op. 27) je lahko prišel v stik z Akvilejo le Got *Ulphilas*, ki je jeseni 401 skupaj z Alarikom ogrožal mesto, vendar je po Alarihovih porazih poleti 402 prešel na rimsko stran (Wolfram, *Die Goten*, 160) in je kasneje služil kot Honorijev vojaški poveljnik v Galiji (PLRE II, 1181). Pozitivno ovrednotenje obeh osebnosti v hagiografskem izročilu temelji morda na tem, da sta kasneje oba (po 410) postala rimska zaveznika (Ataulf se je 414 poročil z Galo Placidijo; Ulphilas je 411 zatrl uzurpacijo Konstantina III.). Prim. Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*, 44–47; Bratož, *La chiesa aquileiese*, 110–112.

⁶⁴ *CTh* 7, 18, 11–14 (403) in *CTh* 7, 18, 15 (406; Mommsen 347–348). O naslovniku obeh zakonov iz leta 403 gl. PLRE I, 406 (Hadrianus 2) in Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens*, 1342–1345, o naslovniku zakona iz leta 406 gl. PLRE II, 686f. (Longinianus) in Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens*, 1345–1346. Prim. Demandt, *Die Spätantike*, 318–319.

Svebi) – kasneje tudi v Španijo. Hieronim, ki jih omenja z obžalovanjem in zgroženostjo, jih označuje kot »panonske sovražnike« (*hostes Pannonii*).⁶⁵ Ker se omenjajo kot samostojna skupina, si moremo predstavljati, da so bili relativno številni in da so nastopali pri vojaških dejanjih organizirani v svoje etnične enote. Kot družbeni pojav je nastop »panonskih sovražnikov« primerljiv s predhodnim gibanjem Bagavdov v Galiji ali circumcelionov v Afriki ter z uporniki v severni Reciji (*Vindelicia*) in Noriku (*Nora*) v letu 430/31, ki so izkoristili napad Jutungov za upor proti rimski državi, podobna gibanja pa se omenjajo tudi na balkanskem območju.⁶⁶

»Panonski sovražniki« so opustili svojo identiteto pripadnosti rimskemu cesarstvu in stopili na pot oblikovanja novega ljudstva, ki se je po odhodu iz domovine izgubilo. Tudi kasneje se Panonci omenjajo kot avtonomna skupina, ki ni predstavljala dela provincialnega prebivalstva, temveč je sodelovala z germanskimi in drugimi ljudstvi v njihovih političnih in vojaških dejanjih: kot taka skupina se omenjajo leta 458 v vojski, ki jo je cesar Majorijan rekrutiral med ljudstvi v srednjem Podonavju za vojno proti Vandalom,⁶⁷ stoletje kasneje (na napisu iz leta 558) v seznamu pretežno germanskih ljudstev srednjega Podonavja, med katerimi je Martin iz Brage kot mladi misijonar (ok. 540) širil pravoverno krščanstvo.⁶⁸ Uvrstitev te skupine v seznam ljudstev, ki so bila deležna misijona, kaže, da ti Panonci do srede 6. stoletja še niso bili pokristjanjeni ali vsaj ne vključeni v cerkveno organizacijo. S to skupino, ki nosi panonsko ime, bi mogli vzporejati še dve skupini, ki sta bili vsaj deloma panonskega izvora in nastopata v virih 5. in 6. stoletja kot taki, ki sta živeli v konfliktnem razmerju do rimske države oziroma do katoliške cerkve.

Prvo skupino, ki se omenja v celotnem srednjedonavskem območju, so predstavljali v 5. in 6. stoletju skamari (*scamarae*). Poreklo te skupine je podobno kot pri »panonskih sovražnikih; gre za ilegalne družbene skupine, v katerih so se pripadniki provincialnega prebivalstva povezovali z barbarskimi skupinami v razbojniške tolpe, ki so postale pribežališče za vsakovrstne odpadnike od države (ubegli sužnji,

⁶⁵ Hieronymus, *Epist.* 123, 16 (iz leta 409). Prim. Lotter, *Premiki ljudstev*, 2005, 28–29; 131; 182 op. 100.

⁶⁶ Hydatius, *Chronicon* 93 in 95 (MGH AA 11, 22), Sidonius, *Carmina* 7, 233 (*Norica bella*); Stückler, Timo: Aëtius. Gestaltungsspielräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich. *Vestigia* 54, München 2002, 189–190; Lotter, *Premiki ljudstev*, 14–15; 176 op. 44. Prim. za balkansko-podonavski prostor kratko Castritius, Helmut: Ethnogenetische Vorgänge am Ende der Antike: Unvollendete bzw. erfolglose Ethnogenesen. V: Bratož (ed.), *Slovenija in sosednje dežele*, 331–339, zlasti 337–338.

⁶⁷ Sidonius, *Carmina* 5, 470–478 (v seznamu 18 ljudstev v podonavskih deželah in njihovem širšem sedstvu samo Panoniji [v. 475 *Pannonius*] nosijo ime po tedaj še obstoječi rimski provinci).

⁶⁸ *Versus Martini Dumiensis episcopi in basilica* (v. 13: *Pannonius*; MGH AA VI/2, 195); gl. Šašel, Jaroslav: Omemba Slovanov v pesmi Martina iz Brage na Portugalskem. *Kronika* 24, 1976, 151–158; Isti, *Opera selecta*, 740–745.

propadli kmetje, dezertarji, kriminalci, verski odpadniki in drugi).⁶⁹ Skamari so sčasoma dobili trdnejšo notranjo zgradbo, postali so vojaško učinkoviti in so v posameznih primerih posegli celo v pomembne vojaške in politične dogodke. Tak primer je v začetku 6. stoletja njihov voditelj Mundo hunsko-gepidskega porekla, ki je v letu 505 nastopil kot kratkotrajni vladar (*rex*) območja ob izlivu Morave.⁷⁰ Tako kot *Pannonii* so nastopili razvojno pot nove etnogeneze, ki ni privedla do nastanka novega ljudstva, saj je na območju provinc srednjega Podonavja in Balkana najkasneje v drugi polovici 6. stol. propadla; ta družbena skupina se nazadnje omenja v langobardski Italiji v 8. stoletju.⁷¹

Drugo skupino so sestavljali privrženci Fotinove herezije s središčem v Sirmiju, ki je doživela poraz v verskih bojih v sredini in drugi polovici 4. stoletja in je bila nato tudi prepovedana z zakonom cesarja Teodozija (380).⁷² Po tem času se na panskem in širšem ilirskem območju redko omenja,⁷³ pač pa nastopa pod imenom škofa Bonoza iz Naisa (pred 384) kot Bonozova herezija,⁷⁴ ki je obstajala v Obrežni Daciji še v Justinijanovi dobi.⁷⁵ Po letu 400 naletimo na vrsto obsodb Fotinove in Bonozove herezije, tako v Akvileji (okrog 400),⁷⁶ v Rimu (okrog 407)⁷⁷

⁶⁹ Szádeczky Kardoss, S.: Scamarae, RE Suppl. XI, 1968, 1239–1242; prim tudi Wolfram, Die Geburt Mitteleuropas, 54–55; Pohl, Walter: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München 1988, 122–123; Rohr, Christian: Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius. MGH Studien und Texte 12, Hannover 1995, 242–243 op. 60; Castritius, Ethnogenetische Vorgänge, 337.

⁷⁰ Iordanes, *Getica* 300–301; prim. PLRE II, 767–768 (Mundo); PLRE III, 903–905 (Mundus).

⁷¹ Krahwinkler, Harald: Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts. Wien-Köln-Weimar 1992, 56 op. 133.

⁷² Fotinova herezija je bila prepovedana na prvi sirmijski sinodi 351 (Socrates 2, 29, 1–5; Sozomenos 4, 6), s Teodozijevim zakonom (*CTh* 16, 5, 6 (380)), na drugem ekumenskem koncilu 381 (Joannou, Périclès–Pierre (ed.), *Discipline générale antique* (II.-IX. Jh.), Pontificia commissione per la redazione del codice di diritto canonico orientale, Fonti, fasc. IX, Grottaferrata 1962, 46) in na sinodi v Akvileji 381 (*Gesta concilii Aquil., Epist.* 2(10), 12 [CSEL 82/3, 324–325]). Prim. Cedilnik, Alenka: Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim. Balkansko-podonavski prostor v poročilih Atanazija, Hilarija, Sokrata Sholastika, Sozomena, Teodoretta in Filostorgija. Ljubljana 2004, 182–202 (prva sirmijska sinoda); Bratož, Rajko: Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert, v: Bratož, Westillyricum, 299–366, zlasti 324–325; izčrpano Duval, L'extirpation de l'Arianisme, X, 343–345 in 372–379.

⁷³ Niceta of Remesiana, *De ratione fidei* 2 (Burn, A.E.: Niceta of Remesiana. His life and works. Cambridge 1905, 11–12, ostra obsodba te herezije »v skoraj vseh cerkvah« (*ab omnibus fere ecclesiis*).

⁷⁴ O hereziji (teološki in zgodovinski vidik) gl. Zeiller, Jacques: Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain. Paris 1918, 344–350; Schäferdiek, Knut: Bonosus von Naissus, Bonosus von Serdica und die Bonosianer. Zeitschrift für Kirchengeschichte 96, 1985, 162–178. Papež Innocenc se je v pismu škofu Marcijanu iz Naisa posvetil vprašanju klerikov, ki jih je posvetil škof Bonosus, vendar so po prepovedi te herezije prestopili v pravoverno krščanstvo. V primeru, da je bil njihov prestop iskren (... *si eorum assertio fidem recipit veri* ...), je papež priporočil, naj jih sprejmejo v katoliško cerkev (Innocentius, *Epist.* 16 [PL 20, 519–520]).

⁷⁵ Iustinianus, *Novella* 11, 5 (535), z omembo obstoja Bonozove herezije (*Bonosiacorum scelus*) v škofiji *Aquae*.

⁷⁶ Rufinus, *Expositio symboli* 1 (CCSL 20, 133, v. 17–21); Chromatius, *Tractatus in Matthaem* 35,3 (CCSL 9A, 369, v. 50–57; škof omenja, da je okrog 400 še vedno (*hodieque*) obstajala nevarnost arianizma in Fotinovega nauka *per aliquantas ecclesias*); prim. Bratož, Die Geschichte des frühen Christentums, 525–526, op. 85.

in Italiji (okrog 390–418),⁷⁸ v Afriki (vrsta omemb pri Avguštinu)⁷⁹ in Španiji,⁸⁰ nekoliko pozneje tudi v Galiji (druga sinoda v Arlesu 442),⁸¹ istodobno je prišlo do ponovnih prepovedi herezij s cesarsko zakonodajo.⁸²

Tako pogosto ponavljanje obsodbe herezije kaže, da verjetno ne gre le za klišajska ponavljanja obsodb herezije, uvrščene v kataloge herezij, ki na Zahodu ni bila aktualna. V ozadju prepovedi bi mogli upoštevati kot možnost, da se je prebivalstvo panonskega in temu sosednjega mezijsko-dačanskega območja (Prva Mezija, Obrežna in Sredozemska Dacija), ki je bilo predano tem nazorom, odselilo na zahod in tam v novem okolju izzvalo reakcijo na svoje versko prepričanje, ki za novo okolico ni bilo sprejemljivo.⁸³ Med krščanskimi pisci v Galiji v 5. stol. je prezbiter *Paulus* panonskega porekla (*natione ... Pannonius*) objavil protihereični in obenem asketski spis, v katerem je napadal Jovinijanovo herezijo, od katere je prevzemal svoje ideje Bonosus.⁸⁴

Domnevati moremo, da je šlo pri migraciji nosilcev tedanjih heretičnih gibanj iz Panonije, ki se sicer nikjer izrecno ne omenja, za majhne skupine z območja južne Panonije s sosednjim mezijsko-dačanskim prostorom. Kot pri prenosih relikvij kažejo časovni indici na zgodnje 5. stoletje. Nosilci heretičnih gibanj panonskega in mezijsko-dačanskega porekla so poleg severne in srednje Italije do-

⁷⁷ Innocentius, *Epist.* 41 (PL 20, 607–608). V pismu, čigar naslovnik je bil *Laurentius episcopus Seniensis* (Siena in Etruriji in ne *Sirmium, Siscia* ali *Senia* v severni Dalmaciji; prim. Pietri, *Roma Christiana*, 919–920; PCBE 2/2, 1236 [Laurentius 7] in 1391 [Marcus 5]), poroča o fotinijancu Marku in njegovih verskih somišljenikih, ki so po izgonu iz Rima (*dudum de Urbe pulsus*, verjetno po zakonu *CTh* 16, 5, 40 (407)) svojo aktivnost prenesli na ozemlje škofije, ki jo je vodil *Laurentius Seniensis*. Papež se je zavzel za takojšen izgon te heretične skupine.

⁷⁸ Na območju severne Italije okrog 390 Filastrius, *Diversarum haereseon liber* 65 (CCSL 9, 244; obsodba Fotina) in v zgodnjem 5. stol. Ap(p)onius, *In canticum canticorum* 2 [35] (PL Suppl. 1, 830; proti Fotinu in Bonozu); o kronologiji obeh avtorjev prim. PCBE 2/1, 168–169 (Apponius) in 817–819 (Filaster).

⁷⁹ Augustinus, *Epist.* 147, 19 (PL 33, 605; s sklicevanjem na Ambrozijevo polemiko proti privržencem Fotinovega nauka); *De haeresibus* 45 (CCSL 46, 312; proti Fotinu, ob sklicevanju na Epifanija in Filastrija); *Sermo* 71, 4; 71, 5; 244, 4; 246, 4 (PL 38, 447–448; 1150–1151; 1155, z zavrnitvijo fotinijancev); nekoliko bolj izčrpno *Sermo* 252, 4 (PL 38, 1174), kjer so pri prikazu sočasnih herezij fotinijanci, ki izhajajo iz Panonije (*Photiniani ... in Pannonia*), predstavljeni kot ena najhujših herezij tistega časa.

⁸⁰ Gennadius, *De viris illustribus* 14 (PL 58, 1068); španski škof *Audentius* naj bi v svojem izgubljenem protihereičnem spisu *De fide adv. haereticos* zlasti (*speciali intentione*) napadel »fotinijance, ki se sedaj imenujejo bonozijanci« (*Photinianos, qui nunc vocantur Bonosiaci*).

⁸¹ *Concl. Arelat. secundum*, can. 16 in 17 (CCSL 148, 117). Galski škofje so predpisali pri vključevanju heretikov v pravoverno cerkev dva različna postopka: za fotinijance ponovni krst (*Photinianos ... baptizari oportere*), medtem ko je za bonozijance zadostovalo maziljenje in polaganje rok (*Bonosiacos ... cum chrismate et manus impositione in ecclesia recipi sufficit*).

⁸² *CTh* 16, 5, 65 (428); *Novella Theodosii* 3, 9 (438); v obeh primerih obsodba fotinijancev.

⁸³ Duval, *L'extirpation de l'Arianisme*, X, 378–379; prim. tudi Pietri, *Roma Christiana*, 919–920.

⁸⁴ Gennadius, *De viris illustribus* 75 (PL 58, 1102). Jovinijan je zavračal idejo o Marijinem večnem devištvu (*devištvu in partu in post partum*); to je prevzel tudi Bonosus. Prim. Zeiller, *Les origines*, 349–350.

segli tudi južno Galijo, Španijo in Afriko. Sledi njihovega delovanja segajo vse v pozno 5. in celo 6. stoletje.⁸⁵

3. Hunska dominacija in obdobje prevlade germanskih skupin

Postopno približevanje osrednjega poselitvenega območja Hunov rimski Panoniji in njihova vključitev v vojaške dogodke v zahodnem cesarstvu (425 v državljanski vojni na strani uzurpatorja Janeza proti Teodoziju II. in Gali Placidiji, 427 njihov odhod iz panonskih provinc »po petdesetletni okupaciji«, 432 v vojni na strani Aecija proti Gali Placidiji) in nato (433/434) njihova dejanska prilastitev dela panonskega ozemlja (provincia Valerija in pretežni del Druge Panonije, ne da bi pri tem prišlo do formalnega odstopa rimskega ozemlja), vse to je sprožilo velike spremembe v poselitvi panonskih provinc.⁸⁶ Sobivanje je bilo očitno težko, prihajalo je do incidentov in izbruhov nasilja, ki so vodili v zaostrovanje meddržavnih odnosov.⁸⁷ Postopoma se je oblikovala romansko-barbarska družba, v razmerah, ki so omogočale preživetje tudi posameznim pripadnikom višjih slojev provincialnega prebivalstva. Tak primer je Orestes, ki se označuje kot *Pannonius*, po poreklu očitno iz province Savije, ki je ostala v okviru Zahodnega cesarstva in jo hunska naselitev vsaj spočetka ni prizadela. Kot aristokratu panonskega izvora mu je bil omogočen vzpon tako na Atilovem dvoru, kjer je nastopal v najvišjih funkcijah (v letu 449 dvakratni Atilov poslanec v Konstantinopol, 452 v času Atilove invazije v Italijo njegov *notarius*) kot na zahodnorimskem dvoru. Znanih je še nekaj pripadnikov številčno šibke, vendar vplivne elite provincialnega izvora, ki

⁸⁵ Za Galijo gl. Sidonius, *Epist.* 6, 12, 4 (*ferae Fotinianorum mentes*); Avitus, *Epist.* 31 (MGH AA 6,2, 62, v. 16, kjer se omenja *Bonosiacorum pestis*); za Afriko gl. Vigilius iz Tapsa, *Contra Arianos* 3,3 (PL 62, 231, s kratko in natančno predstavitev Fotinovega nauka). V pismu, naslovljenem na španske škofe, je Gregor Veliki leta 601 zahteval, da morajo biti *Bonosiaci*, ki želijo prestopiti v pravovernost, ponovno krščeni, kajti njihov predhodni krst je ničen zaradi zavračanja sv. Trojice (... *cum ad sanctam ecclesiam veniunt, baptizantur, quia baptismum non fuit, quod in errore positi in sanctae trinitatis nomine minime perceperunt*); Gregorius Magnus, *Registrum epist.* 11, 52, 24–29 [CCSL 140A, 953]). Ta papeževa odredba pomeni poostritev v odnosu do pripadnikov te skupine, če primerjamo papeževo napotilo s sklepom druge sinode v Arlesu 442 (gl. op. 81).

⁸⁶ Prim. Stickler, Aetius, 105–114 (s starejšo literaturo). Težišče hunske poselitve je bilo najverjetneje na ozemlju province Valerije. *Notitia dignitatum* Oc. 2, 28–34, ki je bila sestavljena v letih 425–430, v uvodnem seznamu provinc ilirske dieceze te province ne navaja več. Vendar pa se v nadaljevanju omenja provinca *Valeria ripensis* ter njej pripadajoči *dux* in vojaške enote (*Not. dign.* occ. 1, 42; 5, 137; 33, 23). Na relativno šibko hunsko navzočnost v provinci Saviji kažejo redke hunske najdbe na ozemlju severne Hrvaške. Prim. Tomičić, *Der Untergang*, 266–268); Castritius, Barbari – antiqui barbari, 142–143.

⁸⁷ Priscus, *Frg.* 2 in 6 (Blockley, R.C.: *The fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire I: Eunapius, Olympiodorus, Priscus und Malchus. Text, Translation and Historiographical Notes*, ARCA 10. Liverpool 1983, 224–226, 230, komentar 379–380).

so zasedali visoka mesta v provincialni upravi ali z germanskimi velikaši tekmovali za vpliv na Atilovem dvoru.⁸⁸

Domnevati moremo, da je prav v tem času prišlo do odseljavanja prebivalstva Valerije, ki je zavzelo tak obseg, da se je s premikom prebivalstva ime province razširilo proti jugozahodu, predvsem na območje zahodnega dela Savije, v svoj okvir pa je zajelo tudi območje Emone kot najbolj vzhodnega mesta italske province *Venetia et Histria*. V Kozmografiji anonimnega geografa iz Ravene, vira iz časa okrog leta 700, ki se na tem mestu sklicuje na avtorja iz vzhodnogotske dobe, se je na tem področju razprostirala po obliki nenavadna *Valeria, que et Media appellatur Provincia*: poleg seznama krajev ob Donavi od Akvinka do Singiduna (ki je mestoma nepopoln in v napačnem zaporedju), postavlja Kozmografija v to provinco tudi ozemlje ob Savi med Siscijo in Emono, ki je od območja Valerije najbolj oddaljen del panonskega prostora. Vzrok za prenos imena naj bi bilo preseljevanje prebivalstva iz najbolj ogroženih delov panonskega prostora ob Donavi na območje ob Savi, ki je bilo od meje najbolj oddaljeno.⁸⁹ Ponujajo se analogije iz starejših obdobj (nastanek Avrelijanove Dacije na območju južno od Donave), v okvirno isti dobi (preseljevanje prebivalstva iz Britanije v galsko Armoriko v 5. stoletju).⁹⁰ Ob veliki verjetnosti prenosa imena Valerije na zahodni del Savije pa ni potrditve za hipotezo, da bi se prenesla na novo ozemlje upravna struktura, saj vsi viri, ki omenjajo upravno ureditev Panonije v drugi polovici 5. in v 6. stoletju, uporabljajo upravno terminologijo poznoantične dobe z nebstveno spremenjenimi imeni provinc.⁹¹

⁸⁸ PLRE II, 81 (Orestes 2); prim. Lotter, Friedrich: Severinus von Noricum, Legende und historische Wirklichkeit. Stuttgart 1976, 266; Šašel Kos, Marjeta: Romulovo poslanstvo pri Atilu. Zgodovinski časopis 48, 1994, 285–295; Gračanin, Hrvoje: The Western Roman Embassy to the Court of Attila in A.D. 449. Byzantinoslavica 61, 2003, 53–74, zlasti 68–70; Weber, Ekkehard: Der letzte Statthalter von Noricum. Festschrift Gerhard Winkler (Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins 149). Linz 2004, 277–283.

⁸⁹ Prim. Tóth, Provincia Valeria Media, 197–220, s hipotezo, da je v ozadju prenosa imena preselitev prebivalstva z območja province *Valeria ripensis* na ozemlje med Siscijo in Emono okrog 430. Preselitev naj bi izvedel Aecij iz strateških razlogov. Anonim iz Ravene (*Cosmographia* IV 20, izd. J. Schnetz, 57–58), ki ob sklicevanju na vir iz 6. stol. (Marcomirus) kot edini vir omenja to ureditev panonskega prostora (P. superior, P. inferior, »dvodelna« Valeria), je pri tem provinco Savijo, na ozemlje katere naj bi bil prenešen del Valerije, izpustil. K imenu province Valerije prim. tudi Härtel, Reinhard: Die Provinz Valeria und das Fortleben ihres Namens im Mittelalter. Festschrift H. Baltl (ed. K. Ebert). Innsbruck 1978, str. 275–282. K razlagi nejasnega odlomka v anonimovi Kozmografiji gl. Šašel, Opera selecta, 729–730; 739; Wolfram, Herwig: Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit. Wien – München 1995, 69–70; Wolff, Hartmut: Die Frage der Besiedlung des heutigen Sloweniens im Lichte des Anonymus von Ravenna. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 97–106, zlasti 102–103.

⁹⁰ Prim. Tóth, Provincia Valeria Media, 224; Lotter, Premiki ljudstev, 131–132.

⁹¹ Cassiodorus, *Variae* 3, 23, 2 (*Sirmiensis Pannonia* kot območje province Druge Panonije, vendar brez ozemlja mesta Bassianae v njenem vzhodnem delu); *Variae* 4, 49 in 5, 15 (*Savia* oziroma *Suavia*, gl.

K zanesljivo dokumentiranim spremembam v poselitvi Panonije v Atilovi dobi moremo prišteti izgube ob hunskem zavzemanju in pustošenju mest Druge Panonije v prvi in drugi Atilovi vojni proti vzhodnemu rimskemu cesarstvu. Posledica vojnih razmer je preselitev vrha državnih in cerkvenih struktur iz obmejnega Sirmija v Solun.⁹² Na postopno umikanje organiziranih skupin prebivalstva z območja Sirmija v makedonsko metropolo v času Atilovih pohodov, pa tudi v letih po propadu hunske države, kažejo na posreden način prenosi relikvij iz Sirmija na območje vzhodnorimskega cesarstva: v Solun so prenesli relikvije mučenca Demetrija, v Konstantinopel pa relikvije mučenke Anastazije.⁹³

Očitno je tudi dobo hunske dominacije preživel vsaj del rimske družbene elite, ki je našla neko obliko sožitja s pripadniki germanskih ljudstev. Iz te je izhajal asket Antonij Lirinški, rojen (ok. 470?) na območju ob Donavi *in civitate Valeria* (Sopiane ?) v družini, ki je po oznaki njegovega biografa Enodija pripadala družbenemu vrhu (*splendor natalium... fulgor stirpis praecipuae ... decor sanguinis*) z zvezami v sosedstvu (v Obrežnem Noriku).⁹⁴ Škof Konstancij iz Lavriaka v obrežnem Noriku je bil njegov stric, v nedoločljivi zvezi z njim je bil tudi Severin iz Norika (u. 482), ki se mu je Antonij kot osemletni fant pridružil v zadnjih letih njegovega življenja. Tako kot Antonij, ki se je po več vmesnih postajah nastanil na otoku Lirinum ob provansalski obali, se je tudi več njegovih rojakov odselilo na zahod: že eno generacijo pred tem *Leonianus*, ki je prišel v Galijo kot vojni ujetnik. Več kot štirideset let je živel kot asket v Augustodunu, nato v Vieni (Vienna), kjer je umrl kot ugleden predstojnik samostanske skupnosti.⁹⁵

Castritius, Barbari – antiqui barbari, 138–140); Novella Iustiniani 11 (535) *Secunda Pannonia*); Iordanes, *Romana* 218 (*Pannonias duas, Valeria, Suavia*). Prim. Lotter, *Premiki ljudstev*, 24; 31–32.

⁹² Novella Iustiniani 11,1 (Schoell–Kroll 94); prim. PLRE II, 123 (Apraemius); Priscus, *Fr.* 11,3 (Blockley, *The fragmentary Classicising Historians*, 262, v. 32–37, zavzetje Sirmija le omenja). O vprašanju hunskih vojnih ujetnikov prim. Bratož, Rajko: Die Beziehungen zwischen den ethnischen und konfessionellen Gruppen (Katholiken, Arianer, Heiden) im Ostalpen- und Mitteldonauraum im Lichte der schriftlichen Quellen. V: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum* (ed. Jaroslav Tejral). Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 19. Brno 2002, 73–98, zlasti 75–80.

⁹³ Prenos relikvij mučenca Demetrija iz Sirmija v Solun naj bi pripravil ilirski prefekt Leontius (PLRE II, 669 [Leontius 10]; gl. izčrpno Popović, *Die süddanubischen Provinzen*, 95–102). O prenosu relikvij mučenke Anastazije v Konstantinopel okrog leta 460 gl. Lizzi Testa, Rita: Roma, Aquileia e Sirmium fra agiografia e fondazioni titolari, *Antichità Altoadriatiche* 57, 2004, 243–272, zlasti 255–256.

⁹⁴ Ennodius, *Vita Antoni* 7–11. Prim. Lotter, *Premiki ljudstev*, 31–32; 183–184 op. 112 (Sopiana kot najverjetnejša »civitas Valeria«; oznaka lege mesta pri Enodiju, *circa Danubii fluminis ripas*, bi sicer bolj ustrezala obdonavskemu Akvinku). Škof Konstancij iz Lavriaka je bil Antonijev stric (*patruus*). Ker je Antonij (pred 480) prišel po očetovi smrti kot osemletni fant (!) iz Valerije v Obrežni Norik k Severinu, ki se je zelo skrbno posvečal njegovi vzgoji in izobrazbi, moremo domnevati, da so obstajale zveze med Severinom in Antonijevimi starši. Prim. Pavan, *Dall'Adriatico al Danubio*, 504; Lotter, *Premiki ljudstev*, 18–19; 178–179 op. 61–63 (z diskusijo o vsebini Severinove oznake *inlustrissimus vir*).

⁹⁵ Van der Straeten, Joseph: *Vic arrageiose de s. Léonien abbé à Vienne en Dauphiné*. *Analecta Bollandiana* 90, 1972, 119–136, zlasti 121 (napis na sarkofagu z opisom Leonianove življenjske poti: ... *Sabarie*

Pripadniki višjega sloja in izobraženi kleriki panonskega porekla so izhajali – tako kot asket Antonij – iz urbanega okolja. Omembe mestnih naselbin, zlasti v obeh severnopanonskih provincah, so redke. Pri omembi »mogočnega Akvinka« (in zatem Sirmija) v panegiriku v čast cesarja Majorijana, ki ga je leta 458 spesnil Sidonij Apolinaris, ne smemo spregledati, da se pesnikovi verzi nanašajo na cesarjevega deda, ki je bil leta 379 ob Teodozijevega nastopu njegov *magister utriusque militiae in Illyricum*, tako da poročilo ne more biti reprezentativno za sredino 5. stoletja.⁹⁶ Vendar pa se nanaša na ta čas (456/457) kratek Jordanesov opis novega naselitvenega področja Vzhodnih Gotov, v katerem je Panonija predstavljena kot dežela, ki se razprostira med Sirmijem in Vindobono, sicer pa jo krasijo številna mesta(!).⁹⁷ Propad Panonije, zlasti njene družbene elite (*nobilitas*), ob tem pa zlasti nasilje nad pripadniki klerikalnega stanu, postavlja Enodij na konec 5. stoletja, ko je prišlo do množičnega vdora germanskih ljudstev. Pri tem avtor kot najbolj nasilne navaja Franke, Herule in Sase.⁹⁸ V tem oziru se poročila pisanih virov razhajajo z rezultati dosedanjih arheoloških raziskav, po katerih je antično prebivalstvo v provinci Valeriji izginilo že v času hunske dominacije, nekako v letih 430–440.⁹⁹

Trije veliki vojaški dogodki vzhodnogotske dobe, Teoderikov pohod iz Druge Mezije prek obeh južnopanonskih provinc južne Panonije v Italijo (488/489), tako imenovana sirmijska vojna (504) in od leta 535 dalje v južnopanonskem prostoru nepoznan potek gotsko-bizantinske vojne, so povzročili gotovo izgube med provincialnim prebivalstvom, ki jih težko ocenimo, h katerim moramo prišteti tudi posledice kuge v letih 542/543.¹⁰⁰ Kasiodor in drugi avtorji, ki slikajo poselitev

Pannonie ortus, a barbaris captivatus, Gallorum finibus devenit...). Prim. Pavan, Dall'Adriatico, 503–504 (s hipotetičnim datiranjem Leonianovega prihoda v Galijo v leto 472, v zvezi s pohodom Videmerove skupine Gotov iz Panonije v Italijo in nato v Galijo).

⁹⁶ Sidonius, *Carmina* 5, 107–109 (*Pannoniae qua Martia pollet Aiacus, Illyricum rexisse solum cum tractibus Histri huius avus...*); prim. PLRE I, 537 (Maiorianus); Fitz, Die Verwaltung Pannoniens, 1251–1252.

⁹⁷ Jordanes, *Getica* 264 (*Ornata patria civitatibus plurimis, quarum prima Syrmis, extrema Vindomina*).

⁹⁸ Ennodius, *Vita Antoni* 12–13. Prim. Pavan, Dall'Adriatico, 507–508; Bratož, Die Beziehungen, 84; Lotter, Premiki ljudstev, 30–31; 138.

⁹⁹ Za celotni severnopanonski prostor gl. Müller, Der Untergang der Antike, 245; za Aquincum Zsidi, Aquincum, 215; za Brigetio Borhy, Brigetio; za Gorsium Fitz, Gorsium. V: Šašel Kos – Scherrer, The autonomous towns... Pannonia II, 202; za Sopiane Gábor, Olivér – Kárpáti, Gábor – Lengvári, István – Pozsárkó, Csaba: Sopianae. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 269–294, zlasti 287.

¹⁰⁰ Schwarz, Andreas: Der Nordadria- und Westbalkanraum im 6. Jahrhundert zwischen Goten und Byzantinern. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 59–71, zlasti 69–70; o velikih izgubah prebivalstva na področju Sirmija zaradi vojne, kuge in lakote, poroča Prokopios, *Historia arcana* 18, 18–19; gl. Grmek, Mirko: Les conséquences de la peste de Justinien dans l'Illyricum. Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae (ed. Nenad Cambi, Emilio Marin), vol. II. Città del Vaticano – Split 1998, 787–794.

panonskega prostora v tej dobi (zlasti Jordanes in Prokopij), posredujejo podobo močno barbarizirane dežele. Kljub temu je sestavljalo romansko prebivalstvo (*Romani, provinciales*) v obeh južnopanonskih provincah številčno najmočnejšo skupino.¹⁰¹ Romani so bili navzoči v vseh družbenih slojih, tudi vodilnih (*defensores, curiales, possessores*), prav tako je bil romanskega izvora del najvišjih funkcionarjev (kot na primer *vir illustris Severinus*). Očitno so v obeh južnopanonskih provincah v tej dobi tako poznoantična družbena in ekonomska ureditev kot uprava in sodstvo še vedno obstajali in delovali v skladu z možnostmi, prav tako je obstajala v sicer zelo zmanjšanem obsegu cerkvena organizacija.¹⁰² Skupaj z romanskim prebivalstvom je prebival na ozemlju Panonije in v neposrednem sosedstvu kak ducat barbarskih skupin. Njihov položaj je bil v odnosu do romanskega prebivalstva opredeljen glede na njihovo veroizpoved, ki je bila v soodvisnosti od trajanja njihovega prebivanja na ozemlju rimske države (*barbari – antiqui barbari*) ali pa od njihovih posebnih zadolžitev. Polietnična zgradba družbe z istočasnim obstojem različnih verskih skupin je omogočala oblikovanje v mnogih ozirih »mešane« družbe, v kateri nobena skupina ni bila posebej izpostavljena nasilju ali celo prisiljena v izselitev.¹⁰³ Za pravni in družbeni položaj neke skupine je bila odločilnega pomena njena verska pripadnost, ki je omogočala ali preprečevala sklepanje zakonskih zvez s pripadniki drugih skupin. Med presenetljivimi podatki, ki jih prinaša seznam 14 poganskih ljudstev v panonskem prostoru, med katera je Martin iz Brage v mladih letih širil pravoverno krščanstvo, spada tudi omemba Panonijcev kot skupine, ki ji je kasnejši škof iz Brage posvetil svoja misijonska prizadevanja. Ta omemba dopušča sklep, da je obstajala skupina prebivalstva provincialnega izvora, ki ni bila pokristjanjena in je bila v tem oziru bliže »barbarom« kot pravovernim Romanom. Slednji so načeloma sklepali zakonske zveze samo s pravovernimi kristjani, zato moremo videti v teh Panoncih posebno, od ostalega provincialnega prebivalstva ločeno romansko skupino.¹⁰⁴

Edina pomembna in zanesljivo dokumentirana izselitev Panonijcev v Italijo, ki je primerljiva z izselitvijo provincialnega prebivalstva iz Obrežnega Norika v letu

¹⁰¹ Cassiodor, *Variae* 3, 24 (*Romani per Pannoniam constituti*); *Variae* 5, 14, 1 (*provinciales nostri* v Saviji); Venantius Fortunatus, *Carmina* 5, 2, 21 opisuje izvor Martina iz Brage iz »kviritskega«, torej rimskega dela Panonije (*Pannoniae, ut perhibent, veniens e parte Quiritis*). O poselitvi Panonije v prvi tretjini 6. stol. prim. Šašel, *Opera selecta*, 754–757; Castritius, *Barbari – antiqui barbari*, 140–146.

¹⁰² Schwarcz, *Der Nordadria- und Westbalkanraum*, 68–69; Lotter, *Premiki ljudstev*, 31–32; 184–185. O cerkveni organizaciji v tej dobi (dva škofa iz Siscije sta se udeležila salonitanskih sinod v letih 530 in 533) gl. kratko Bratož, *Razvoj organizacije*, 377–378; 384. O zgodnjekrščanskih najdbah na območju južne Panonije v 5. in 6. stol. gl. Migotti, *Evidence for Christianity*, 102.

¹⁰³ Šašel, *Opera selecta*, zlasti 755–756; Castritius, *Barbari – antiqui barbari*.

¹⁰⁴ Prim. op. 68; Castritius, *Barbari – antiqui barbari*, 145 (avtor poudarja, da so bile izjeme od tega načela prav redke in povezane s posebnimi dovoljenji).

488, je potekala skupaj z langobardskim pohodom v Italijo leta 568. Langobardom se je ob tej priložnosti priključila »množica raznovrstnih ljudstev«. Med šestimi skupinami, ki jih poimensko navaja Pavel Diakon, sta bili tudi dve skupini provincialnega prebivalstva, *Pannonii* in *Norici*. Tako kot druge »barbarske« skupine (Gepidi, Bolgari, Sarmati in Svebi) sta tudi obe »provincialnoromanski« skupini vse do dobe Pavla Diakona oziroma njegovega zapisa (okrog 790, torej več kot dve stoletji po preselitvi v Italijo) obdržali svojo etnično identiteto in sta živeli v svojih naselitvenih skupnostih.¹⁰⁵ Ta panonska skupina še po več kot dveh stoletjih prebivanja v tedanji Italiji (z izrazito številčno prevlado romanskega katoliškega prebivalstva) ni razvila občutka pripadnosti »Romanom« oziroma ni pokazala pripravljenosti, da bi se asimilirala v italiskem romanskem okolju. V tem se bistveno loči od skupine Romanov, ki so se leta 488 izselili iz Obrežnega Norika. Slednji so dobili prebivališča v različnih delih Italije in so se nato kot etnična skupina asimilirali. Njeno jedro je na območju Neaplja gojilo izročilo o Severinu in utrdilo njegovo svetniško čaščenje v novi domovini.¹⁰⁶

4. Zadnje obdobje odseljevanja iz Panonije v času avarsko-slovanske okupacije

Avarska okupacija panonskega prostora in z njo povezan vdor Slovanov v celotni Ilirik sta povzročila izgube prebivalstva, ki so po razsežnosti primerljive z onimi v 5. stoletju. V posameznih primerih, kot ob predaji Sirmija v letu 582, je bil od lakote izmučenemu prebivalstvu na podlagi sporazuma med bizantinsko državo in Avari omogočen odhod na ozemlje bizantinske države.¹⁰⁷ V več drugih primerih ta možnost verjetno ni obstajala (če sodimo po analogijah iz balkanskih provinc). Z izpraznitvijo mest je propadla tudi lokalna oblast in civilna uprava, ki je, kot v primeru Sirmija, slabo delovala. Obstajali so še ostanki cerkvene orga-

¹⁰⁵ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 2,26; prim. tudi *Hist. Langob.* 2,8 (na pohodu v Italijo se je Langobardom pridružila *vulgi promiscui multitudo*). Avtor poroča kasneje o ostankih bolgarske skupine, ki je prišla okrog leta ok. 663/664 iz Karantanije v Italijo (*Hist. Lang.* 5, 29); tudi ta skupina, ki se je naselila na območju Beneventa in je postala dvojezična, je več kot stoletje kasneje v času Pavla Diakona imela lastno identiteto.

¹⁰⁶ Eugippius, *Vita Severini* 44, 7; Evgipij, *Življenje svetega Severina* (izd. Rajko Bratož), Ljubljana 1982, 294–301; 407–409.

¹⁰⁷ Menander Protector *frg.* 66 oziroma 27,3 (Blockley, R.C.: *The History of Menander The Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes.* Liverpool 1985, 240); Johannes iz Efeza, *Cerkvena zgodovina* 6, 32 (nemški prevod odlomka iz sirskega jezika v: Dietz, *Schriftquellen*, 63); Theophilaktos Simokates 1, 3. Grški napis iz časa obleganja Sirmija je objavil Noll, Rudolf: *Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historischen Katastrophe (Zum Untergang Sirmiums 582 n. Chr.). Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 126, 1989 (1990), 139–154. Prim. tudi PLRE III, 1177–1178 (Solomon 4); 1303 (Theognis 2).

nizacije, vendar pa je v tem času na ozemlju Panonije dokumentiran obstoj le prav redkih škofijskih sedežev. Med udeleženci sinode shizmatičnih škofov oglejskega patriarhata v Gradežu v sedemdesetih letih 6. stoletja se omenja Vigilius iz Scarbantije, edini po imenu poznani škof iz severne Panonije v celotni antični dobi.¹⁰⁸ Omemba je presenetljiva glede na historične okoliščine v tem času. Škof se v času maranske sinode (590) ne omenja več, zato je upravičen sklep, da je ta škofijski sedež pred 590 propadel, v kakršnikoli obliki je pred tem obstajal.¹⁰⁹ Med panonskimi škofijskimi sedeži je do leta 582 obstajal Sirmij, ki se v poročilih o obleganju in padcu mesta ne omenja. Po izpraznitvi mesta in njegovi predaji Avarom je ta škofijski sedež obstajal morda kot begunska ustanova. Na podlagi več indicev je bila postavljena domneva, da je bil kraj njegovega pribežališča *Risinium* (Risan v Boki Kotorski) v provinci Prevalitani.¹¹⁰ Domneve se ne da zanesljivo potrditi.

Avarskemu zavzetju Sirmija 582 je sledilo v zahodnem Iliriku obdobje silovitih slovanskih vpadov s ciljem trajne naselitve, zaradi katerih je romansko prebivalstvo pod vodstvom škofov iskalo zatočišče v varnih predelih države. V takem primeru se je odprlo zapleteno vprašanje odnosa med ubežnim škofom in škofom gostiteljem, ki je na ozemlju pod svojo jurisdikcijo sprejel ubežnega škofa, z njim pa praviloma tudi njegovo cerkveno skupnost ali vsaj njen vodilni del. Vprašanju

¹⁰⁸ Na 17. mestu (v 1. seznamu udeležencev) kot *Vigilius Scaravansiensis* oziroma na 18. mestu (v 2. seznamu udeležencev) kot *Vigilius episcopus Caravaciensis/Scaravaciensis* (Wolff, Hartmut: Die Kontinuität der Kirchenorganisation in Raetien und Noricum bis an die Schwelle des 7. Jahrhunderts. V: Boshof – Wolff, Das Christentum im bairischen Raum, 1994, 1–27, zlasti 26).

¹⁰⁹ Podpis v seznamu udeležencev gradeške sinode je postal izhodišče za najmanj tri možne razlage: (1) škof Vigilius naj bi se leta 568 pridružil skupini provincialnega prebivalstva, ki je skupaj z Langobardi odšla v Italijo; okroglo eno desetletje naj bi prebival v Akvileji oziroma Gradežu kot begunski škof (Pohl, Die Awaren, 233; Gömöri, János: Scarbantia. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia I, 81–92, zlasti 87); (2) Vigilij naj bi kot begunski škof prebival na vzhodnem območju oglejskega patriarhata, najverjetneje na Sv. Hemi v južnem Noriku (Karwiese, Stephan: Von der ecclesia Petenas zur ecclesia Petenensis. Neue Überlegungen zur Frühzeit der Salzburger Kirche. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 101, 1993, 228–280, zlasti 248–255); (3) Škofijski sedež naj bi obstajal v Scarbantiji tudi po 568, Vigilij naj bi se udeležil gradeške sinode kot škof tega mesta (z različnimi niansami Tóth, Endre: *Vigilius episcopus Scaravaciensis*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 26, 1974, 269–275, zlasti 274–275; Tóth, Endre: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. V: Boshof – Wolff, Das Christentum im bairischen Raum, 241–272, zlasti 256; Wolff, Die Kontinuität, 19).

¹¹⁰ Sirmijski škof naj bi bil *Sebastianus Resiniensis*, ki mu je Gregor Veliki pisal v letih 591 in 595 in mu ob tem ponudil vakanten škofijski sedež na Siciliji (Gregorius Magnus, *Registrum epist.* 1,27 in 5,40 [CCSL 140, 35 in 318]). Prim. Zeiller, Les origines, 146–147; Waldmüller, Lothar: Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom 6. – 8. Jh. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland, Enzyklopädie der Byzantinistik 51. Amsterdam 1976, 189; Lotter, Premiki ljudstev, 140. Drugačno razlago je predložil Popović, Vladislav: Le dernier évêque de Sirmium. Revue des études augustiniennes 21, 1975, 91–111, zlasti 110, s hipotezo, da se je sirmijski škof leta 582 umaknil v Rim. Ta škof naj bi bil vodja skupine beguncev, ki je prinesla v Rim relikvije in obenem izvirno panonsko verzijo izročila o mučniški skupini »Passio ss. quattuor coronatorum« (prim. op. 59).

sta se posvetili tako država kot Cerkev. Poseben odlok, čigar besedilo se ni ohranilo, je izdal leta 591 cesar Mavrikij. V njem je odredil, da morajo škofje, ki so ostali na svojih mestih, materialno pomagati begunskim škofom, da lahko preživijo.¹¹¹ Papež Gregorij se je na škofe v Iliriku obrnil s prošnjo, da pomagajo sobratom v stiski in – v skladu s cesarskim odlokom – na svojem ozemlju sprejmejo ubežne škofe ter jim omogočijo preživetje. Pobegli škofje po papeževem zatrjevanju ohranijo svoje škofovsko dostojanstvo, vendar pa ne pridobijo pravic na novem ozemlju in s tem zmanjšajo oblasti škofa gostitelja.¹¹² Po taki ureditvi na ozemlju obstoječih škofij ne bi mogli nastati novi škofijski sedeži. Ne le papeževo priporočilo, tudi sklepi cerkvenih zborov nastajanju "provizoričnih" škofijskih sedežev pod vodstvom ubežnih škofov niso bili naklonjeni, pač pa bi bilo možno le načeloma začasno, v praksi pa trajnejše zadrževanje begunskih škofov.¹¹³ V duhu teh načel, ki temelji na sklepih sinod 4. stoletja (Ankira 330, Antiohija 341), so bili formulirani kanoni drugega trulanskega koncila 691/2, ki se nanašajo na vprašanja cerkvene ureditve v 6. in 7. stoletju, ko je morala marsikje cerkev zaradi pogostih barbarskih vpadov delovati v izrednih razmerah. Število obveznih letnih sinod je bilo zmanjšano od dveh na eno samo.¹¹⁴ Kleriki, ki so pred barbarskim napadom zbežali na ozemlje druge škofije, so se morali po koncu nevarnosti takoj vrniti domov.¹¹⁵ Škof, ki je pribežal na ozemlje druge škofije, tam ni smel javno nastopati, sicer bi lahko izgubil škofovsko dostojanstvo.¹¹⁶ Škofje, ki so zbežali pred barbari, so ohranili svojo čast in dostojanstvo ter pravice za področje svoje, torej začasno izgubljene škofije (vključno s posvečevanjem duhovnikov),¹¹⁷ niso pa pridobili pravic na ozemlju škofije, kjer so se zadrževali. Te uredbe so varovale obstoječo cerkveno ureditev: zadrževanje ubežnega škofa na ozemlju druge škofije je bilo mogoče kot začasna ureditev. Le v primeru izpraznjenih škofijskih sedežev bi zadrževanje begunskega škofa lahko postalo trajno.¹¹⁸

¹¹¹ Vsebino cesarjevega odloka razkriva Gregorijevo pismo škofom v Iliriku iz leta 591 (*Registrum* 1, 43, 2–7, CCSL 140, 57): ... *iussum fuisse ut episcopos, quos e propriis locis hostilitatis furor expulerat, ad eos episcopos qui nunc usque in locis propriis degunt pro sustentatione ac stipendiis praesentis esse vitae iungendos.*

¹¹² *Registrum* 1, 43, 12–23 (CCSL 140, 57): *Oportet ergo uos ... et imperialibus etiam inssionibus consentire, quatenus fratres coepiscoposque nostros, quos et captivitatibus diuersarumque necessitatum angustiae comprimunt, debeatis consolandos conuiuendosque nobiscum in ecclesiasticis sustentationibus libenter suscipere, non quidem ut per communionem episcopalis throni dignitas diuidatur, sed ut ab ecclesia iuxta possibilitatem sufficientia debeant alimenta percipere ... Nullam quippe eis nos in uestris ecclesiis auctoritatem tribuimus, sed tamen eos uestris solaciis contineri summopere hortamur.*

¹¹³ Halkedonski koncil (kanon 5) je ponovno potrdil za škofe in klerike prepoved prehajaja iz ene škofije v drugo in je razglasil za neveljavno vsako posvetitev, ki je ne bi opravljal za to pristojen domači škof (Joannou, *Discipline générale antique*, 74–75).

¹¹⁴ Kanon 8 (Joannou, *Discipline générale antique*, 135–136).

¹¹⁵ Kanon 18 (Joannou, *Discipline générale antique*, 149–150).

¹¹⁶ Kanon 20 (Joannou, *Discipline générale antique*, 152).

¹¹⁷ Kanon 37 (Joannou, *Discipline générale antique*, 171–172).

¹¹⁸ Prim. op. 111.

Primerjava urejanja begunskega vprašanja v zakonih cesarja Honorija (408) z reševanjem podobnega vprašanja v času cesarja Mavrikija in papeža Gregorija I. (591) kaže na bistveno spremenjene razmere. Medtem ko je bilo v začetku 5. stoletja aktualno reševanje materialnega in pravnega položaja posameznikov, ki ga je regulirala država, cerkev pa je bila v nekem smislu le povabljena k sodelovanju (nadzor nad potekom), pa so v letu 591 reševali vprašanje preživetja celotnih ubežnih cerkvenih skupnosti s škofi na čelu. Cesar in papež sta zagovarjala identične poglede na reševanje razmer, do razlik pa je prihajalo pri njegovem praktičnem izvajanju.

Te razlike odražata dva primera iz Zahodnega Ilirika v času Gregorijevega pontifikata. V letu 599 se je škof Janez iz Panonije, najverjetneje kot begunec pred slovanskim vpadom proti Istri, nastanil v kastelu z imenom *Nouas* (dan. Novigrad) na zahodni istrski obali. Nastopil je kot katoliški škof na ozemlju, ki je pripadalo shizmatičnemu škofu iz Tergesta, ob tem pa je območje svoje jurisdikcije začasno razširil na okrog 30 kilometrov oddaljeno skupnost v Kopru (*Insula Capritana*), ki se je večinsko opredeljevala za katoliško stran. To ureditev, ki je bila v škodo shizmatičnega tržaškega škofa, je papež Gregorij podprl.¹¹⁹ Njegovo ravnanje kaže na praktično prevlado cerkveno-političnih interesov nad deklariranimi načeli. Ne le, da je dal prednost begunskemu škofu katoliške opredelitve, še več, njegovo ozemlje je nameraval podrediti katoliškemu ravenskemu nadškofu in ga s tem izločiti iz shizmatičnega oglejskega patriarhata.¹²⁰ V drugem primeru pet let kasneje, ko sta bila tako begunski škof kot škof gostitelj pravoverna, se je papež držal načela iz leta 591. Ko se je škof Johannes iz Evroje v Epiru v letu 604, najverjetneje pred Slovani, zatekel na otok Krf (Corcyra) in v tamkajšnjem kastelu *Kassiope* poskušal ustanoviti svojo škofijo, je papež Gregor v pismu cesarju označil njegovo postopanje v škodo domačega škofa kot protizakonito in moralno neprimerno.¹²¹

Oba primera preselitve škofov na območju Zahodnega Ilirika kažeta, da so bili v takih primerih spori na relaciji begunski škof – škof gostitelj skorajda neizogibni in da so na potek njihovega reševanja vplivali različni dejavniki; v nekaj poznanih primerih na območju dan. Švice podobni premiki niso povzročili sporov.¹²² Kot

¹¹⁹ *Registrum* 9, 156, 2–6 (CCSL 140A, 712): *Latores ad nos praesentium ille uir clarissimus atque ille defensor uenerunt, asserentes quia in castello quod Nouas dicitur episcopus quidam Iohannes nomine de Pannoniis ueniens fuerit constitutus, cui castello eorum insula quae Capritana dicitur erat quasi per diocesim coniuncta.*

¹²⁰ *Registrum* 9, 156, 23–40 (CCSL 140 A, 712–713).

¹²¹ *Registrum* 14, 7 in 14, 8 (CCSL 140 A, 1074–1076); Margetić, Lujo: Gregorio I – papa politico. *Živa antika* 29, 1979, 269–274, zlasti 274.

¹²² En poznani primer v provinci *Maxima Sequanorum* (na območju dan. zahodne Švice) iz nekoliko zgodnejše dobe ni povzročil nobenih sporov. Po preselitvi škofa iz Vindonise (*Vindonissa*) v Aventik (*Aventicum*) je le-ta nosil naslov obeh škofijskih sedežev (*Vindonissensis* in *Aventicensis*). Po drugi preselitvi iz Aventika v Lousanne (*Lousonna* ali *Lausanna*) je nosil škof tudi naslov tega mesta. Škof in kronist Marij

področje umika skupnosti iz Panonije moremo v tem času domnevati predvsem severovzhodno in vzhodno obalo Jadrana (Istra, obala Dalmacije, predvsem metropola Salona), vendar pa nam ohranjeni viri (predvsem večkrat težko časovno določljivi napisi) ne omogočajo nobenih zanesljivih sklepov o posameznih premikih.¹²³ Odkup vojnih ujetnikov in prizadevanje za rešitev relikvij domačih mučencev, ki se v 5. stoletju pogosto omenjata v panonskem prostoru, sta postala aktualna v prvi polovici 7. stoletja na obali vzhodnega Jadrana.¹²⁴ Kljub propadu vseh škofijskih sedežev v panonskem in v skoraj celotnem ilirskem prostoru do okrog leta 600 so še po tem času obstajali ostanki antične poselitve in cerkvenih struktur.¹²⁵

5. Zaključek

Če strnemo razvoj provincialnega prebivalstva panonskih provinc v več kot dvestoletni dobi od zadnje četrtine 4. do konca 6. stoletja, se kažejo v celoti njegove velike izgube. Ker nimamo na razpolago nobenih numeričnih podatkov, so

se je podpisal na sinodi v Mâconu 585 kot *Marius episcopus ecclesiae Auenticae*, v kasnejšem zaznamku o njegovi smrti v letu 601 (v *Annales Lausonnenses*) pa se označuje kot *Marius Aventicensis seu Lausonensis* (Th. Mommsen v MGH AA 11, 227–228, z navedbo virov). Podoben primer je bil škof iz kraja *Ociodurus* (Martigny), ki je že deset let po preselitvi v okrog 30 kilometrov oddaljeni *Sedunum* (Sitten) nosil naslov škofa *a Sedunis*. Prim. Karwiese, Von der ecclesia Petenas, 251 in 253 op. 152.

¹²³ Epigrafska zapuščina je skromna. Od štirih poznanih napisov, ki omenjajo preselitev posameznikov iz Panonije v Salono, je najstarejši datiran v leto 425 (gl. op. 51). Drugi napis izhaja iz 5. stol. (ILCV 4455: *depositio infantis Domnicæ ... quæ a Sirmio Salonas adducta est*), tretji iz vzhodnogotske dobe (ILCV 118: *Fl. Fidentius ex comitibus Sirmensis*; verjetno comes Pannoniæ Sirmiensis; PLRE II, 470; Fitz, Die Verwaltung Pannoniens, 1405). Znani napis predstojnice samostana sirmijskega porekla (*Abtissa Iohanna cuius Sermones*; ILJug 2567; tudi ILCV 1653), ki so ga nekdanj datirali v leto 612, na podlagi popravljenega branja indikcije večinoma datirajo v zgodnejši čas (551 ali celo 506), pri čemer nekateri avtorji še vedno zagovarjajo pozno datiranje v zgodnje 7. stoletje (612; prim. o tem Bratož, Menuštvo, 120 op. 113). K vprašanju preselitve posameznih skupin prebivalstva iz jugozahodnega dela Panonije ali južnega Nonika v težko dostopne višinske utrde na tem območju ali na jadransko obalo gl. S. Ciglenceki, Slavko: Archaeological investigations of the decline of antiquity in Slovenia. V: Bratož, Slov., Slovenija in sosednje dežele, 119–139, zlasti 129; Wolff, Hartmut: Vermutungen zum Ende antiker Lebensformen im südöstlichen Alpenraum. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 27–40.

¹²⁴ *Liber pontificalis* 74 (Iohannes IV, 640–642; ed. Duchesse, Louis, vol. I, Paris 1955, 330).

¹²⁵ Bratož, Rajko: *Ecclesia in gentibus*. V: Grafenauerjev zbornik (izd. Vincenc Rajšp), Ljubljana 1996, 205–225, zlasti 211–216, z zadnjimi omembami ostankov cerkvenih struktur na območju srednjega in spodnjega Podonavja in Balkana, ki so ga zavzeli Slovani, Avari in Bolgari: 680 škofijski sedež *Celeia* (podpis udeleženca sinode (gl. Bratož, Rajko: Das Patriarchat Grado im monotheletischen Streit. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 609–658, zlasti 644–647); 680/81 in 692 škofijski sedež *Stoboi* v severni Makedoniji (podpis udeležencev dveh koncilov), okrog 680 se omenjajo *Graeci sacerdotes* na območju spodnjega Podonavja (omemba v zapisniku koncila v Konstantinoplu 870 se nanaša na obstoj ostankov cerkvene organizacije na tem območju ob prihodu Bolgarov); škofijski sedež *Sisicia* po 680 se omenja v nezanesljivem srednjeveškem historiografskem izročilu. O krščanskih najdbah iz južne Panonije iz poznega 6. in 7. stol. gl. Migotti, Evidence for Christianity, 30; 64–65; 73–74, 85.

ocene obsega teh izgub nujno hipotetične. Če bi na podlagi novejših predlogov o gibanju prebivalstva v rimskem cesarstvu predpostavljali, da so panonske province v času pred nastopom razdobja velikega upadanja šteje kakega pol milijona prebivalcev,¹²⁶ je na podlagi razvoja v 5. in 6. stoletju razvidno, da je v tem času večina tega prebivalstva izginila. Od obdobj, ki posebej izstopajo po intenzivnosti upada prebivalstva (vojne žrtve, izseljevanje), moremo posebej izpostaviti naslednja.

V prvem desetletju 5. stoletja, ko so bile prizadete vse štiri panonske province, je potekalo izseljevanje predvsem proti Italiji, majhne skupine in posamezniki so se izselili v druge dežele Zahoda (južna Galija, Španija, Afrika). V več kot dve desetletji dolgi dobi hunske dominacije je bila posebej prizadeta Valerija, manj Prva in Druga Panonija, bistveno manj Savija. Izselitveni val je bil tokrat usmerjen proti Solunu in Konstantinoplu, znotraj panonskega prostora verjetno iz Valerije v Savijo. Kljub izseljevanju in barbarizaciji je romansko prebivalstvo deloma ohranilo družbeno elito, prav tako so se deloma ohranile cerkvene strukture: v obeh severnih provincah do druge polovice 5. stoletja, v obeh južnih provincah pa vse v vzhodnogotsko dobo. Vprašanje brez odgovora je, kako velik del provincialnega prebivalstva je v tem času opustil identitetno pripadnost rimski državi in pravoverni cerkvi in se vključil v procese oblikovanja novih skupin (*hostes Pannonii*, *Scamarae*) ali je zaradi pripadnosti heretičnim gibanjem ostal izven pravne in cerkvene ureditve.

V drugi polovici 6. stoletja sta panonski prostor zajela še dva izselitvena vala provincialnega prebivalstva. Odhoda Langobardov v Italijo leta 568, ki je bil dobro organiziran in zaradi vojaške moči varen, so se udeležili tudi *Pannonii* in *Norici*, domnevno tako kot druga pridružena ljudstva v lastnih formacijah. Prihod Avarov in Slovanov je povzročil propad še zadnjih pomembnih urbanih naselbin v južni Panoniji in propad na mesta vezane cerkvene organizacije s škofi na čelu, kolikor se je do tega časa ohranila. Izselitev je potekala v obliki hitrega umika ali bega. Na pot so se podale krščanske skupnosti pod vodstvom škofov, smer umika je bilo bizantinsko ozemlje ob severnem in vzhodnem Jadranu. Iz panonskega prostora so odšli še zadnji pomembnejši nosilci rimske identitete in krščanstva. Med preostalim romanskim prebivalstvom so se ohranili ponekod skromni ostanki cerkvene organizacije.

¹²⁶ Po hipotetični oceni, ki jo je predložil Frier, B.W.: *Demography. V: The Cambridge Ancient History 11.* Cambridge 2000, 811–816, naj bi ob koncu avgustejske dobe prebivalo v podonavskih provincah (okrog 430.000 km²) okrog 2,7 milijona ljudi. To prebivalstvo naj bi se v naslednjem poldrugem stoletju, do začetka velikih katastrof v času Marka Avrelija, dvignilo na okrog 4 milijone. Pri povprečni gostoti naseljenosti na tem ozemlju bi prebivalstvo Panonije (okrog 120.000 km²) doseglo en milijon. To prebivalstvo se je v naslednjih dveh stoletjih, ki so bila za demografski razvoj neugodna (vojne, kuge, represivna gospodarska politika) močno zmanjšalo, tako da je na prehodu iz 4. v 5. stoletje padlo na približno eno polovico.

Okrajšave

- BHL Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis. Ed. Socii Bollandiani, Bruxelles 1898-1899.
- BHL Novum Supplementum = Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis. Novum Supplementum. Ed. Fros, Henricus, *Subsidia hagiographica* 70, 1986.
- CCSL Corpus Christianorum. Series Latina, Turnhout.
- CI *Codex Iustinianus* (ed. Paul Krüger). *Corpus iuris civilis. Volumen secundum*, Dublin, Zürich 141967.
- CSEL Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Wien.
- CTh *Codex Theodosianus = Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis*, ed. Theodor Mommsen, Paul Krüger), Dublin, Zürich 41971.
- GCS Die griechischen christlichen Schriftsteller, Berlin.
- ILCV Diehl, Charles, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Dublin - Zürich 1970 (3. izd.)
- ILJu Ana et Jaroslav Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos ... repertae et editae sunt*, Situla 5 (Ljubljana 1963, Nr. 1-451); Situla 19 (Ljubljana 1978, Nr. 452-1222); Situla 25 (Ljubljana 1986, Nr. 1223-3128).
- MGH AA Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi, Berlin.
- PCBE Prosopographie chrétienne du Bas-Empire. 2 Italie (313-604), ed. Charles Pietri et Luce Pietri, École française de Rome 1999-2000.
- PG J.-P. MIGNE (ed.), *Patrologiae Graecae cursus completus*, Paris.
- PL J.-P. MIGNE (ed.), *Patrologiae Latinae cursus completus*, Paris.
- PLRE The Prosopography of The Later Roman Empire. Vol. I (A.D. 260-395). Ed. A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, Cambridge 1975 (2. izd.). Vol. II (A.D. 395-527). Ed. R. Martindale, Cambridge 1980. Vol. III (A.D. 527-641). Ed. R. Martindale, Cambridge 1992.
- RE Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.
- SC Sources Chrétiennes, Paris.

Literatura

- Alföldi, András: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Berlin - Leipzig 1926.
- Blockley, R.C.: The fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire I: Eunapius, Olympiodorus, Priscus und Malchus. Text, Translation and Historiographical Notes, ARCA 10. Liverpool 1983.
- Blockley, R.C.: The History of Menander The Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes. Liverpool 1985.
- Borhy, László: Brigetio. V: Šašel Kos - Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 231-251.
- Boshof, Egon - Wolff, Hartmut (Hrsg.): Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert. Köln - Weimar - Wien 1994.
- Bratož, Rajko: Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, 363-395.
- Bratož, Rajko: Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen. *Klio* 72, 1990, 508-550.
- Bratož, Rajko (Hrsg.), Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Situla 34, Ljubljana 1996.
- Bratož, Rajko: Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert, v: Bratož, Westillyricum, 299-366.
- Bratož, Rajko: *Ecclesia in gentibus*. V: Grafenauerjev zbornik (izd. Vincenc Rajšp), Ljubljana 1996, 205-225.
- Bratož, Rajko: Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije v antiki. V: Ptujška župnijska cerkev sv. Jurja (ed. Slavko Krajnc). Ptuj 1998, 14-30.
- Bratož, Rajko: Il cristianesimo Aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio (Ricerche per la storia della chiesa in Friuli 2). Udine 1999.

Bratož, Rajko (izd.). Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze – Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Situla 39. Ljubljana 2000.

Bratož, Rajko: La chiesa aquileiese e i barbari (V – VII sec.). V: Aquileia e il suo patriarcato (ed. Sergio Tavano, Giuseppe Bergamini, Silvano Cavazza). Udine 2000, 101–149.

Bratož, Rajko: Menišтво v rimskih provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana. V: Vita artis perennis – Ob osemdesetletnici akad. Emiliana Cevca (izd. Alenka Klemenc). Ljubljana 2000, 103–126.

Bratož, Rajko: Die Beziehungen zwischen den ethnischen und konfessionellen Gruppen (Katholiken, Arianer, Heiden) im Ostalpen- und Mitteldonauraum im Lichte der schriftlichen Quellen. V: Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum (ed. Jaroslav Tejral). Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 19. Brno 2002, 73–98.

Bratož, Rajko: Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana. V: Mednarodni simpozij ob 1700 – letnici smrti Sv. Viktorina Ptujškega (izd. Slavko Krajnc). Ptuj 2003, 29–98.

Bratož, Rajko: Amanzio, missionario aquileiese. V: Scalon, Cesare (ed.), Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani 1. Il medioevo. Udine 2006, 106–109

Burn, A.E.: Niceta of Remesiana. His life and works. Cambridge 1905.

Castritius, Helmut: Barbari – antiqui barbari. K poselitveni zgodovini jugovzhodnega Norika in južne Panonije v pozni antiki (od konca 4. do srede 6. stoletja). Zgodovinski časopis 48, 1994, 137–147.

Castritius, Helmut: Ethnogenetische Vorgänge am Ende der Antike: Unvollendete bzw. erfolglose Ethnogenesisen. V: Bratož (ed.), Slovenija in sosednje dežele, 331–339.

Cedilnik, Alenka: Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim. Balkansko-podonavski prostor v poročilih Atanazija, Hilarija, Sokrata Sholastika, Sozomena, Teodoret in Filostorgija. Ljubljana 2004.

Christie, N.: The Survival of Roman Settlement along the Middle Danube: Pannonia from the fourth to the tenth Century A.D. Alba Regia 25, 1994, 303–319.

Ciglencečki, Slavko: Archaeological investigations of the decline of antiquity in Slovenia. V: Bratož (ed.), Slovenija in sosednje dežele, 119–139.

Delehaye, Hippolyte – Quentin, Henri: Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum. Acta Sanctorum, Novembtis II/2. Bruxelles 1931.

Demandt, Alexander: Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 284–565 n. Chr.. Handbuch der Altertumswissenschaft III, 6. München 2007.

Dietz, Karlheinz: Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378–584 n. Chr.). V: Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit, Ausstellungskatalog. Nürnberg 1988, 27–67.

Döpp, Siegmund – W. Geerlings: Lexikon der antiken christlichen Literatur. Freiburg – Basel – Wien 21999.

Duval, Yves Marie: Ambroise et l'arianisme occidental. V: Duval, Yves Marie: L'extirpation de l'Arianisme en Italie du Nord et en Occident. Variorum Collected Studies Series: CS611. Aldershot, Brookfield 1998.

Egger, Rudolf: Der heilige Hermagoras. Eine kritische Untersuchung. Klagenfurt 1948.

Fitz, Jenö: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit III. Budapest 1994.

Fitz, Jenö: Gorsium. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 197–207.

Frier, B.W.: Demography. V: The Cambridge Ancient History 11. Cambridge 2000, 811–816.

Gábor, Olivér – Kárpáti, Gábor – Lengvári, István – Pozsárkó, Csaba: Sopiana. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 269–294.

Gamber, Klaus: Die lateinischen liturgischen Quellen Illyriens vom 4. bis zum 6. Jahrhundert. Sirmium 4. Beograd 1982, 77–85.

Gáspár, Dorottya: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary. BAR 1010, Oxford 2002.

Gömöri, János: Scarbantia. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia I, 81–92.

Gračanin, Hrvoje: The Western Roman Embassy to the Court of Attila in A.D. 449. Byzantinoslavica 61, 2003, 53–74.

- Grassl, Herbert: Der Südostalpenraum in der Militärgeographie des 4./5. Jahrhunderts. V: Bratož (ed.), Westillyricum, 177–184.
- Grilli, Antonio: San Gerolamo: und Dalmata e i suoi corrispondenti. *Antichità Altoadriatiche* 26, 1985, 297–314.
- Grmek, Mirko: Les conséquences de la peste de Justinien dans l'Illyricum. *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae* (ed. Nenad Cambi, Emilio Marin), vol. II. Città del Vaticano – Split 1998, 787–794.
- Guyon, Jean: Les Quatre Couronnés et l'histoire de leur culte des origines au milieu du IXe siècle. *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 87, 1975, 505–561.
- Hänsel, Bernhard (ed.), Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. *Südosteuropa-Jahrbuch* 17, Berlin 1987.
- Härtel, Reinhard: Die Provinz Valeria und das Fortleben ihres Namens im Mittelalter. *Festschrift H. Bald* (ed. K. Ebert). Innsbruck 1978, 275–282.
- Joannou, Périclès – Pierre (ed.), *Discipline générale antique (II.-IX.Jh.)*, Pontificia commissione per la redazione del codice di diritto canonico orientale, Fonti, fasc. IX, Grottaferrata 1962.
- Kandler, Manfred: Carnuntum. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 11–66.
- Karwiese, Stephan: Von der ecclesia Petenas zur ecclesia Petenensis. *Neue Überlegungen zur Frühzeit der Salzburger Kirche. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 101, 1993, 228–280.
- Kaser, Max: Das Römische Privatrecht. Zweiter Abschnitt. Die Nachklassischen Entwicklungen. München 1975.
- Katičić, Radoslav: *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovja*. Zagreb 1998.
- Krahwinkel, Harald: *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*. Wien-Köln-Weimar 1992.
- Kuntić-Makvić, Bruna: *Illyricianus: l'histoire de mot et l'histoire de l'Illyrique*. V: Bratož, Westillyricum, 185–192.
- Lippold, Adolf (ed.): *Orosio, Le storie contro i pagani, vol. I-II*. Milano 1976.
- Lippold, Adolf: Westillyricum und Nordostitalien in der Zeit zwischen 364 und 455 unter besonderer Berücksichtigung Theodosius I. V: Bratož, Westillyricum, 17–28.
- Lizzi Testa, Rita: *Senatori, popolo, papi. Il governo di Roma al tempo dei Valentiniani*. Bari 2004.
- Lizzi Testa, Rita: Roma, Aquileia e Sirmium fra agiografia e fondazioni titolari. *Antichità Altoadriatiche* 57, 2004, 243–272.
- Lizzi Testa, Rita: Quando nella curia furono viste fiorire le scope: il senato di Valentiniano I. V: *Le trasformazioni delle élites in età tardoantica* (ed. Rita Lizzi Testa). Roma 2006, 239–276.
- Lotter, Friedrich: *Severinus von Norikum, Legende und historische Wirklichkeit*. Stuttgart 1976.
- Lotter, Friedrich, ter Bratož, Rajko in Castritius, Helmut, kot sodelavca: *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)*. Ljubljana 2005.
- Margetič, Lujo: Gregorio I – papa politico. *Živa antika* 29, 1979, 269–274.
- Matthews, John: *Laying down the law: a study of the Theodosian code*. New Haven – London 2000.
- Migotti, Branka: *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites*. BAR 684. Oxford 1997.
- Milin, Milena: Bassianae. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 253–268.
- Mirković, Miroslava: Sirmium. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia II, 145–156.
- Mócsy, András: *Pannonia*. RE Suppl. 9, 1962, 516–776.
- Mócsy, András: *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London/Boston 1974.
- Müller, Róbert: *Der Untergang der Antike und ihr Nachleben im nördlichen Pannonien (Transdanubien)*. V: Bratož, Slovenija in sosednje dežele, 241–254.
- Nixon, C.E.V – Saylor Rodgers, Barbara: *In Praise of Later Roman Emperors. The Panegyrici Latini. Introduction, Translation and Historical Commentary with the Latin Text of R.A.B. Mynors*. Berkeley, Los Angeles, Oxford 1994.

- Noll, Rudolf: Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historischen Katastrophe (Zum Untergang Sirmiums 582 n. Chr.). *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 126, 1989 (1990), 139–154.
- Novak, David M.: *Anicianae domus culmen, nobilitatis culmen*. *Klio* 62, 1980, 473–493.
- Paschoud, François (ed.): *Zosime, Histoire nouvelle III,1*. Paris 1986.
- Pavan, Massimiliano: *Dall'Adriatico al Danubio*. Padova 1991.
- Pietri, Charles: *Roma christiana. Recherches sur l'Église de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie, de Miltade à Sixte III (311–440)*. Roma 1976.
- Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 1988.
- Popović, Vladislav: *Le dernier évêque de Sirmium*. *Revue des études augustiniennes* 21, 1975, 91–111.
- Popović, Vladislav: *Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts*. V: Hänsel, *Die Völker Südosteuropas*, 95–139.
- Rebenich, Stephan: *Zosimos, Neue Geschichte*. Übersetzt und eingeleitet von Otto Veh, durchgesehen und erläutert von Stephan Rebenich. Stuttgart 1990, 269–401.
- Rebenich, Stephan: *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchung*. *Historia Einzelschriften* 72, Stuttgart 1992.
- Rohr, Christian: *Der Theoderich-Panegyricus des Ennodius*. *MGH Studien und Texte* 12, Hannover 1995.
- Roncaoli, Cecilia: *S. Quirino di Siscia e la sua traslazione a Roma. Analisi critica delle fonti*. *Quaderni dell'Istituto di Lingua e Letteratura Latina (Univ. di Roma)* 2–3, 1980–1981 (1983), 215–249.
- Schäferdick, Knut: *Bonosus von Naissus, Bonosus von Serdica und die Bonosianer*. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 96, 1985, 162–178.
- Scherrer, Peter: *Savaria. V: Šašel Kos – Scherrer: The autonomous towns ... Pannonia I*, 53–80.
- Schwarz, Andreas: *Der Nordadria- und Westbalkanraum im 6. Jahrhundert zwischen Goten und Byzantinern*. V: Bratož, *Slovenija in sosednje dežele*, 59–71.
- Sotinel, Claire: *Identité civique et christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle*. *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, 324. Rome 2005.
- Stückler, Timo: *Aëtius. Gestaltungsspielräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich*. *Vestigia* 54, München 2002.
- Szádeczky Kardoss, S.: *Scamarae*, *RE Suppl.* XI, 1968, 1239–1242.
- Székely, György: *Die Permanenz der Römer in Pannonien: ein Problem*. *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo* 35, 1988, 101–121.
- Šašel, Jaroslav: *Clastra Alpium Iuliarum. I. Fontes*. Ljubljana 1971.
- Šašel, Jaroslav: *Omemba Slovanov v pesmi Martina iz Brage na Portugalskem*. *Kronika* 24, 1976, 151–158.
- Šašel, Jaroslav: *Opera selecta*. *Situla* 30, Ljubljana 1992.
- Šašel Kos, Marjeta: *Romulovo poslanstvo pri Atilu*. *Zgodovinski časopis* 48, 1994, 285–295.
- Šašel Kos, Marjeta – Scherrer, Peter (ed.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia I*. *Situla* 41, Ljubljana 2003.
- Šašel Kos, Marjeta – Scherrer, Peter (ed.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Pannonia II*. *Situla* 42, Ljubljana 2004.
- Tomičić, Željko: *Der Untergang der Antike und deren Nachlebensformen in Südpannonien (Nordkroatien)*. V: Bratož, *Slovenija in sosednje dežele*, 255–298.
- Tóth, Endre: *Vigilius episcopus Scaravaciensis*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26, 1974, 269–275.
- Tóth, Endre: *La survivance de la population romaine en Pannonie*. *Alba Regia* 15, 1976, 107–120.
- Tóth, Endre: *Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien)*. V: Hänsel, *Die Völker Südosteuropas*, 251–264.
- Tóth, Endre: *Provincia Valeria Media*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 41, 1989, 197–226.
- Tóth, Endre: *Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen*. V: Boshof – Wolff, *Das Christentum im bairischen Raum*, 241–272.

- Van der Straeten, Joseph: *Vie arrageiose de s. Léonien abbé à Vienne en Dauphiné*. *Analecta Bollandiana* 90, 1972, 119–136.
- Várady, László: *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476*. Budapest 1969.
- Waldmüller, Lothar: *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom 6. – 8. Jh. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland, Enzyklopädie der Byzantinistik* 51. Amsterdam 1976.
- Weber, Ekkehard: *Der letzte Statthalter von Noricum*. Festschrift Gerhard Winkler (Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins 149). Linz 2004, 277–283.
- Weiler, Ingomar: *Die Beendigung des Sklavenstatus im Altertum. Ein Beitrag zur vergleichenden Sozialgeschichte*. Stuttgart 2003.
- Wilkes, John J.: *A Pannonian refugee of quality at Salona*. *Phoenix* 26, 1972, 377–393.
- Wolff, Hartmut: *Die Kontinuität der Kirchenorganisation in Raetien und Noricum bis an die Schwelle des 7. Jahrhunderts*. V: Boshof – Wolff, *Das Christentum im bairischen Raum*, 1994, 1–27.
- Wolff, Hartmut: *Vermutungen zum Ende antiker Lebensformen im südöstlichen Alpenraum*. V: Bratož, *Slovenija in sosednje dežele*, 27–40.
- Wolff, Hartmut: *Die Frage der Besiedlung des heutigen Sloweniens im Lichte des Anonymus von Ravenna*. V: Bratož, *Slovenija in sosednje dežele*, 97–106.
- Wolfram, Herwig: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907*. Wien 1987.
- Wolfram, Herwig: *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des 6. Jh. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München 1990.
- Wolfram, Herwig: *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung*. Wien 1995.
- Wolfram, Herwig: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und die Quellen ihrer Zeit*. Wien – München 1995.
- Zeiller, Jacques: *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*. Paris 1918.
- Zsidi, Paula: *Aquincum. Ergebnisse der topographischen und siedlungshistorischen Forschungen in den Jahren 1969–1999*. V: Šašel Kos – Scherrer: *The autonomous towns ... Pannonia II*, 209–230.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE AUSWANDERUNG DER BEVÖLKERUNG WESTILLYRICUMS IM 5. UND 6. JAHRHUNDERT

Kriegsgefangene und Flüchtlinge in der Spätantike

Die Auswanderung der Provinzialbevölkerung aus den Provinzen Westillyricums im 5. und 6. Jh. wird in einer Reihe von Quellen belegt, doch kann man nur in seltenen Fällen den Ausgangspunkt einer Bewegung (wie z.B. aus Scarbantia nach 400) festmachen. Die Bezeichnungen in den Quellen sind meistens ungenau, zu allgemein, die Namen beziehen sich auf den gesamten pannonischen Raum (*Pannonii*) oder sogar auf die gesamte illyrische Präфекtur (*Illyriciam*). Neben der barbarischen Bedrohung wurden in einzelnen Fällen auch andere Anlässe für die Bevölkerungsverluste und Aussiedlung erwähnt, wie z.B. die repressiven Maßnahmen der römischen Verwaltung (bes. zur Zeit des illyrischen Präфекten Probus ca. 368–375). Die Schriftsteller aus der Zeit vor und um 400 (Ammianus, Ambrosius, Hieronymus, Pacatus, Claudianus) erwähnen vereinzelte oder allgemein auftretende Verwüstungen und Verlust der

Bevölkerung im pannonischen Raum, wobei sich realistische Einschätzungen (bes. bei Ammianus und Ambrosius) mit Übertreibungen (bes. bei Pacatus und Claudianus, teilweise auch Hieronymus) vermischen.

Neben den verstreuten Notizen in den literarischen Quellen widerspiegeln die Bewegungen der Bevölkerung, manchmal unsicher, auch die hagiographischen Quellen, die über die Reliquienübertragung der pannonischen Heiliger nach Aquileia und besonders nach Rom berichten. Diese verliefen gleichzeitig mit den organisierten Aussiedlungen von Gruppen der Provinzialbevölkerung. Auf relativ massenhafte Bewegungen im gesamten pannonischen Raum, hervorgehend aus der am meisten gefährdeten Provinz Valeria in Richtung südwestliche, an Italien angrenzende Gebiete, weist indirekt auch die »Übertragung« des Provinznamen in den südwestlichen Teil des pannonischen Raumes (Westteil der Provinz *Savia*) und sogar in den östlichen Teil der Provinz *Venetia et Histria* im heutigen Zentralslowenien hin.

Die häufigste Richtung der Aussiedlung der Bevölkerung Pannoniens war Italien, wo sich am Anfang des 5. Jahrhunderts die Flüchtlinge aus dem fast gesamten pannonischen Raum angesiedelt haben. Erst später, mit der hunnischen Vorherrschaft im Mitteldonauraum einsetzend, suchte bes. die Provinzialbevölkerung aus Pannonia II Zuflucht in Makedonien und in Konstantinopel. Zur Zeit der Slawen- und Awareneinfälle wird – neben zwei schon erwähnten, auch in dieser Zeit aktuellen Auswanderungsrichtungen – auch der Rückzug der pannonischen Bevölkerung nach Dalmatien belegt. Einzelne kleinere Gruppen mit spezifischer Sozialstruktur wie z.B. *hostes Pannonii* am Anfang des 5. Jahrhunderts, die sich den Barbarengruppen angeschlossen haben, haben den Westen (bes. Gallien) erreicht, wo auch vereinzelt andere Pannonier weilten, unter ihnen einige Asketen und vielleicht auch Anhänger der verfolgten Häresien (z.B. Photinus-Häresie).

Die Kriegsgefangenschaft bei den Barbaren und die Heimatlosigkeit zahlreicher Pannonier, die in andere Teile des Reiches (bes. nach Italien) ausgewandert sind, verursachten zahlreiche existenzielle, rechtliche und soziale Probleme, mit denen sich der Staat und die Kirche auseinandergesetzt haben. Mit drei Gesetzen aus dem Jahre 408 regelte Kaiser Honorius die Hilfeleistung für die betroffenen *Illyriciani*. Im Sinne der Empfehlungen, die schon vorher die Bischöfe wie Ambrosius und Chromatius gegeben haben, regelte er den Loskauf der Kriegsgefangenen. Um dabei die möglichen Missbräuche der schweren Lage der Flüchtlinge und Gefangenen zu verhindern, hat der Kaiser die Kurialen und gleichzeitig die Bischöfe der benachbarten Städte verpflichtet, sich für die Durchführung der Hilfeleistung zu engagieren. Während bei der existenziellen Versorgung mit Nahrung und Kleidung der Staat und die Kirche auf die menschliche Solidarität und die christliche Ethik appellierten, bereitete der Loskauf der Gefangenen, besonders wegen des hohen Kaufgeldes, manchmal große Schwierigkeiten. Da der Staat keine finanzielle Reserve vorgesehen hat, basierte der Loskauf auf privater Initiative. Die befreiten Kriegsgefangenen sollten den Er-

rettern das Kaufgeld rückerstatten oder – im Fall, wenn dass ihnen nicht möglich war – für die sogar fünf Jahre Arbeit leisten, wobei sie ihren rechtlichen Status der freien Menschen bewahren. Da für die Bischöfe der Loskauf von Gefangenen eine moralische Pflicht der Christen war, haben sie sich mit den dabei entstehenden finanziellen Fragen nicht beschäftigt.

In den ziemlich veränderten Verhältnissen am Ende des 6. Jahrhunderts appellierte Kaiser Maurikios in der Verordnung, die er an den illyrischen Präfekt Iobinus adressiert hatte, wie schon vor ihm Honorius auf die Hilfsbereitschaft und Solidarität der Bevölkerung. Der Inhalt der sonst nicht erhaltenen kaiserlichen Verordnung lässt sich zum Teil aus dem Brief des Papstes Gregor I. an den gleichen illyrischen Würdenträger (592) rekonstruieren. Die Anweisung spricht über die Hilfeleistung einer organisierten Gruppe von Flüchtlingen unter der Leitung des Bischofs. Die Verordnung, die vom Papst angenommen und von ihm den damaligen kirchlichen Gegebenheiten angepasst wurde, entspricht einer Situation, in der die gesamten Kirchengemeinden mit ihrer geistigen Leitung den riskanten Weg in die Fremde angetreten sind. Bei der Beibehaltung der allgemeinen Regel hat der Papst in der Praxis den Inhalt der kaiserlichen Verordnung in dem Sinne verändert, dass sie mit den Interessen der Kirche zur Zeit des Kampfes gegen die Anhänger des Dreikapitelschismas übereinstimmte. Die kirchlichen Regelungen, die auf den Erfahrungen dieser und der darauf folgenden Epoche basieren, wurden erst auf dem 2. trullanischen Konzil (692) beschlossen.